

MINISTRY OF EDUCATION

Republic of Ghana

TEACHING SYLLABUS FOR KASEM (SENIOR HIGH SCHOOL 1-3)

Enquiries and comments on this syllabus should be addressed to:

The Director
Curriculum Research and Development Division (CRDD)
Ghana Education Service
P. O. Box 2739
Accra
Ghana

Tel: 021-683668
021-683651

September 2010

KASEM TAANE (ELECTIVE) SELABASE

SELABASE DEM NA JEGE WONNU TELO TO:

BOBOOM: Kwomitii kolo ba na tiŋi se ko popone sikuula berem de zamesem selabasa yam to, pae dé bwoi dé we “New Educational Reform Syllabus Review Committee” (NERSRC) to, kwei boboŋa “New Educational Reform Implementation Committee” (NERIC) deem na paŋe ko ke selabase kolo to baŋa ne mo, (NERIC) tage we, se berem de zamesem taa jege wolim de pae debam to, ko jege se de taa wae ko sɔre dé chana mo, logo konto baŋa ne, beŋwaane wonnu leiri mo maŋa maama. Se ko woli boboŋe dento yim, selabase dem nam jege se de taa ye delo na wó wane de woli bia bam, se ba boboŋa taa bera, ye de pae ba pempanno, se ba taa lage se ba taa ke wonnu to mo.

KOLO ŊWAANE DÉ NA BERE KASEM TAANE DEM TO:

Taane dage se de taa ma ke ŋoŋa yerane, se de ye nabiina ŋwea wonnu mo nenɛɛne ba nabaara kikeeru, ba swa, sam loom, liri, de jaweero teibim, maama wo taane dem wone mo. Taane ta mo seiga dwi maama ŋwea wonnu, ye ko tɔge taane baŋa ne mo pa se nabiina wae ba bere badwonna banto ŋwea chwei. Nabiina ŋwea naga bere ba déém na ke kolo; ba na ke kolo lelei, de ba jwa na wó taa ke kolo to.

Kasem berem de de zamesem laam nam wó woli wonnu tento seeni mo:

- (i) de wó woli sikuuli bia se ba taa ni taane dem ye se ba ŋoone de lanyerane.
- (ii) de pae sikuuli bia bam taane yeinwo na wó fɔge ba de ba kateira naa teo kom to,
- (iii) de woili se bia lore ba nabaara chullu de wonnu telo ba na zula, ye te ta pae ba ye ba yera to. Konto maama wó woli se ba taa zia wonnu tento de je selei.
- (iv) de woli se bia taa nega chana yalo na wora nabiina bam ŋwea wone, ko maŋe de ba ye-daane seeni, jejegero dedaane pɔletegese, na wo ba daa kam de teo kom maama wone to.
- (v) de woli se bia taa nege taana yadwonna de nabiina balo na ŋoone ya to.

BOBOŊ-KAMUNA YIM (TEENA)

Kasem taane dem berem de zamesem, ye se de zeini sikuuli bia bam se ba:

- (i) lore Kasem taane dem na moone tei ye se ba taa mae de ba toŋa.
- (ii) tiini ba taa ni taane dem ye se ba taa nege de.
- (iii) taa nega ba taane dem ye ba yei de kuri na zege me dedaane ba nabaara kikeeru.
- (iv) de ba boboŋa yam we, Africa tiina ŋwea chwei ba jege kuri to ba yage.
- (v) lore we ni lara woli nabiina pae se ba ke keim-laaro ye ya pa se ba wae ba zoora de badwonna lanyerane.
- (vi) fɔge ba ni ba nabaara kikeeru telo na maŋe leirim to se ba leiri.

SELABASE DEM NA PɔɔRE TEI TO

Bene maama zamesem wonnu selabase dem ne pɔɔre te ke popɔr-kamuna yana ne mo:

POPɔR – KAMUNU	1:	Fɔnɔlɔji/sɔɔro
POPɔR – KAMUNU	2:	Ka-ga-ka-ni woŋo kuri
POPɔR – KAMUNU	3:	Poponem
POPɔR – KAMUNU	4:	Lara de Nabaara chullu kikeeru

Popɔre sento bere swa yalo sikuuli bia bam na jege se ba zamese ba lore taane dem baɗa ne to mo.

POPɔR-KAMUNU 1: FɔNɔLɔJI SɔɔRO

Popɔra kanto bere taane sɔɔro tem na ke tei dedaane kolo na yeini ko ke dɛ na wora dɛ ɗɔɔne taane dem to mo.

POPɔR-KAMUNU 2: KA-GA-KA-NI-WOŊO-KURI

Popɔra kanto kwaane se ka bere tɔnno garem dedɛ dedaane ka pipiri taane ka ta mo. Ka boboɗa yim maa ta ye se ka pa bia bam taa wae ba gare ye ba ni ko kuri. Pipiriteɔ kom tɔge ko woe popɔra kanto wone beɗwaane ko bere we, bia bam na wae ba pipiri ba tea, ko bere we ba nigi ba na gage kolo to kuri.

POPɔR-KAMUNU 3: POPONEM

Popɔra kanto jege taane mɔɔnem dedaane tapane poponem mo.

POPɔR-KAMUNU 4: LARA/NABAARA WONNU DE CHULLU KIKEERU

Popɔra kanto jege ni-lara, nabaara chullu kikeeru dedaane wonnu dwi dwi nabiina na ke ba ɗwea ne lelei to. Ba wó bobo ba bere sikuuli bia bam se ba taa gare ba kasem tɔnno, ye ba ni ye ba wae ba pɔɔra wonnu kura daane.

BEREM NAGA

Selabase dem wone, berem de zamesem totoɗa yam dedɛ, ye bu wom mo jege se o ke. Ka bwei bwia se ka lore bia nigi berem dem kuri na maɗa kam ne, ta wo woli bia bam se ba ma swa yalo ba na zamese to, ba maa toɗe ba ɗwea ne.

SELABASE DEM WONNU NA PɔɔRE TEI TO:

BOBOŊ-KAMUNA YIM (TEENA)

Popɔr-kamunu maama yeini ka bobo dedaane ka-boboɗ-kamuna yim (Teena) mo. Boboɗ-kamuna yim yeini ya tea swa, wakia de keim-laaro bu wom na jege se o zamese berem dem ne mo. Bereno, ga boboɗ-kamuna yim dem popɔr-kamunu maama wone yiga-tu, se n laam bobo berem dem. N ná bere popɔr-balɛ sem n ti, jwoori n ga boboɗ-kamuna yim dem lanyerane se n ni n berem dem tɔge chwoɗa na.

POPɔR-KAMUNA DE POPɔR-BALɛ

Selabase dem pɔɔre de ke popɔr-kamuna de balɛ ne mo. Ba pɔɔre bene maama zamesem ba ke popɔr-kamuna ne mo. Popɔr-kamuna maama bere swa dwi dwi mo taane dem wone. Popɔr-kamunu maama jege popɔr-balɛ. Popɔr-balaɗa maama bere swa de wakia dwi dwi mo.

Selabase dem pɔɔre de ke popɔr-sesere senu ne mo: Popɔr-balɛ, Berem Boboɗa yim, berem dem kugu, Berem de zamesem totoɗa, de berem dem tiim bwia se n ni, bia bam nigi berem dem kuri na, naa bia totoɗa.

Popɔr-sesere sento memaɗa mo tento:

Popɔr-Sesera 1 Popɔr-balɛ: Popɔr-balɛ sem na woe popɔr-sesera dedoa ne to, de ta ye ta-yuna popɔre-dɛɛra mo, popɔr-kamunu ne. Bereno jege se o tɔge popɔr-balɛ tayuna yanto na tigisi daane tetei to mo. Ye, de ko de, n na maane n na we, maɗa kadwoɗi ne, berem de zamesem wo ja yia n kelase ne de pa-m, ko maɗe de, n na gaale popɔr-balɛ sento sedwonna n kɛ yiga n bere, ye se n laam daa jwoori kɔga yerane, n bere se jwa seeni, n wae n ke konto se ko woli-m.

Popɔr-sesera 2: Berem teena:

Popɔr-sesera 2 kanto bere, berem dem teena mo popɔr-balaŋa maama wone. Berem teena yeini ya tea swa yam wakeeru naa, wolaaro mo sikuuli bu ya na jege se o na, ye se o taa wae o lwona te keim. Berem teena yam wó bobo dedaane nɔmba nenɛne 1.3.5 naa 2.2.1 mo. Nɔmba yanto ye “selabase dem zeinim nɔmba mo”. Boboa nɔmba kam selabase dem wone ya bere popɔr-kamunu mo’ nɔmba kalo na saŋe to, maa ye berem teena. Dé ná lage dé ni 1.3.5, ko kuri mo, berem teena 5 na nwoŋi popɔr-balaŋa 3 na woe popɔr-kamunu 1 ne to mo. Ko nam da na ye selabase dem nɔmba kanto 2.2.1 mo, ko bere we, berem teena nɔmba 1 na nwoŋi popɔr-balaŋa 2 ne na woe popɔr-kamunu 2 ne to mo.

Selabase zeinim nɔmbaaro tento ye se te pa se berena de tɔn-yeinwo tiina badwonna wane ba na kolo ba na laga selabase dem wone to mɔle mɔle. Ko nam da ta woli se nɔɔno wane o kuri o teena tɛsa bwia keim mɔle yerane. Dé kwei ko nenɛne popɔr-balaŋa 2 na nwoŋi popɔr-kumunu 2 ne to, ya jege teena binu mo: 2.2.1 – 2.2.5. Bereno wolo wora, o na wó taa laga se o bwei o tɛsa wonnu na wó nwoŋi teena 2.2.3 de 2.2.4 ne, ye o yage berem teena yato yam na daare to. Ko na tu konto, bereno wom wó kuri berem teena na zege popɔr-balɛ na woe popɔr-kamuna ne to baŋa ne mo, se o wane o bwei o tɛsa bwia yalo na wo ja wakia kalo maama, o na bere o kelase dem to ye bia bam zamese to.

N nam ta jege se n maane we sikuuli bu wom ɣwaane mo dé yeini dé ke zamesem de berem teena dem dé tiŋi. Konto ye sikuuli bu wom na wó wane o ke kolo, berem de zamesem dem kɔga ne, popɔr-balaŋa kam ne to mo. Konto ɣwaane mo berem boboŋa yim dem maama yeini ya bobo dedaane, “Se sikuuli bu wom wane o-----” konto seene ko jege se ko bere we, nmo jege se n lore bu dedoa dedoa zamesem chana mo se n wane n sore ya. Ko kuri mo, n jege se n ta-n yei bu dedoa dedoa ni ne, n berem dem maŋa ne, se ko wane ko woli se sikuuli bia bam dedɛ wane ba zamese ba lore popɔr-balaŋa maama berem teena selabase dem ne.

Popɔr-sesera 3 – Tɔnɔ kom wo wonnu: Tɔnɔ kom wo wonnu popɔr-sesera batɔ-tu wone to kwaane se ko bere labaare delo n na wó wane n ma n bere popɔr-balaŋa tei to mo. Jei sedwonna ne, tɔnɔ kom wo wonnu tiini te daga mo. Ye jei sedaara ne, n wó wane n lage labaare na nwoŋi ta-yuu na jege kolo se ko ke de a daa kam to, n woli tɔnɔ kom wo wonnu ne.

Popɔr-sesera 4 – Berem de zamesem kikia (B/ZK). Sikuuli bu wom se o wane o tɔge o ke berem de zamesem dem lanyerane woe popɔr-sesera 4 kanto wone mo. Kwaane se n yage ka bere bia se ba taa leena wonnu ye ba ware te se ba ke ba yum ne to, se n daare n ke dam se bia bam taa tɔge ba ke berem de zamesem kikia, ye ko ta wo woli se bia bam boboŋa, de ba kikio, de ba yeinwo be. N nam ta wae n fɔge n tigisi n berem de zamesem kikia natɔga kam na wo woli-m se n bia bam ni berem dem kuri to. Dé nam na maŋe dé yei we, berem de zamesem kikia yam ye se, ya zeini sikuuli bia bam mo se ba wane ba kwei ba swa yam, ba na nɛ nmo berem de zamesem dem baŋa ne to, ba ke se ko fɔge ba, ba ɣwea ne. Kasem taane de de nabaara berem de zamesem dem wone, taane dem ɣɔŋa dedaane de yeinwo nabaara wonnu, mo ye wo-chɛero telei telo bia bam na jege se ba zamese to. Popɔr-balɛ wo wonnu tedwonna wae te wora, n na jege se n fɔge n tigisi te se berem dem ja yia.

Popɔr-sesera 5 – Bia Totoŋa: - Totoŋa na wó pa se dé lore bia bam nigi zamesem dem kuri na to, wo popɔr-sesere senu-tu ne mo. Totoŋa yam wae ya ye bwia, naa bia totoŋa kelase ne naa, ya wae ya ye ba sikuuli totoŋa se ba ke ya soŋɔ ne etc. Bwei ba bwia n daare n pa ba totoŋa yalo na wo woli ba, se ba wane ba na swa taane dem zamesem baŋa ne to. Totoŋa yanto dwonna nam dae ya maama. N ta wae n ni totoŋa yadwonna n woli da se ko pa se bia bam zamese taane dem lanyereane.

Kweila-tu, ta n jege n yuu ne we, selabase dem dage se de leiri berem natɔkka kam n na jege se n popone n ma n bere bia bam yuu ne. N jege se n popone berem natɔkka popɔr-balaŋa maama baŋa ne mo, n ta n ma n bere bia bam.

"PROFILE DIMENSION" KURI

"Profile Dimension" ke selabase dem wone, ko na zege 1998 bene dem wone se ko taa beene to mo. "Dimension" ye wonnu telo bia bam na wó wane ba ke berem dem de de tiim ne to mo. "Bia wakeeru Dimensions" bam ná daga mo ko laam ye "Profile dimension". Berem teena wae ya popona de keimbotarebu wolo na bere keim to nenεne: "Bu wom wó wane o maɲe -----" etc. Ka wane ka maɲe wó bere we, bu wom zamese o lore woɲo berem dem wone. Ka wane ka ta woɲo kuri, ka popone kukuanu, ka pa maana, etc. bere we bu wom nigɲi zamesem dem kuri.

Bu wom de na wane o ke woɲo, o na wane o sɔre chane naa, o mo woɲo, etc. ko bere we, bu wom mε swa yam o na zamese to mo o maa ke wonnu tem konto. Berem boboɲa yim maama jege keimbotarebu wolo na bere wakia to mo. "Knowledge", "application", etc. ye "dimensions" mo sikuuli maama na jega se de taa tɔga berem maɲa ne. Sikuula da ta bere bia se ba taa jege yeinwo ye ba ni wonnu kura yerane mo, ye ya daare ya yage boboɲ-dεera nenεne bu wom na wó kwei swa yam de yeinwo o ma o toɲe totoɲe to (application).

Berem nε sento sikuula yam wone wó pa se bia bam taa yei wonnu gulim yerane (recall) mo, ye ba baa taa wae ba ke wo-chεero telo ba na jege se ba ma boboɲ-dεera ba maa ke to. Se ko ja leira ko ba sikuuli bia zamesem ne, dé jege se dé zeini bia bam mo se ba ma ba swa yam ba toɲe, ba daare ba na boboɲ-doora ba maa toɲe ba ɲɔɲa, de ba seina taana, kwεera de sensole poponem seeni. Zuri yera n ga berem boboɲa yim maama se n ta n yei n berem dem na wo tɔge "profile dimension" delo to.

"Profile dimension" kwaane se de maɲe berem, zamesem de tεsa keim na wó ja leira de ba bia bam ɲwea ne to mo. Kasem berem ne, "Profile dimension" yalei de Wakia wonnu tena mo dé mae dé ke berem, zamesem de tεsa.

"Profile dimensions" bam mo tento:

Swa de yeinwo	-	30%
Ka ma swa ka toɲe	-	70%

Wakia wonnu tena tem mo tento:

Bereno ga se bia cheigi	-	10%
Ka-ga-kani-woɲo-kuri	-	20%
ɲɔɲa	-	30%
Poponem	-	40%

"Profile dimensions" de wakeeru wonnu tem wae te gwaare daane ne tento dwonji:

Cheigim-swa de Yeinwo
Garem-swa de Yeinwo
ɲɔɲa-ka-ma-swa ka toɲe
Poponem-ka-ma-swa ka toɲe

Dé mae wakeeru kamun-telei mo dé mae dé zamese taane de nabiina nwea naga. Wonnu tento ye “yeinwo” dedaane “ka-ma-swa ka toje” mo. Swa de yeinwo zamesem wae ko toje bia cheigim de ba garem baŋa ne, ye ka ma swa ka toje maa toje nŋa de poponem baŋa ne. Cheigim de garem ye

wakeeru telo dé na nae to mo ye nŋa de poponem maa ye wakeeru dé na mae dé toje to. Ba na lwoori ba lo bia bam kasoŋo ne ye ba nŋone Kasem to, cheigim da ba tiini de chana de pae dé bia bam na woe SHS ne to. Maŋa kam bu wom na woe JHS ne to, o maŋe o zamese cheigim. Konto mo ko lamma se dé kwei 10% maŋa dé maa bere. Konto nwaane mo, nŋa, garem de poponem wakeeru yerane mo ye yi-seena selabase dem wone. Taane maama jege nŋa kalo, ba na mae ba yetega de ba kwori-taŋa ba nŋona ye ko jege kuri. Wonnu tento telei mo dé bwoi we taane dem “kinesics” de “paralang” to. Wakeeru wonnu tento mo bereno jege se o pa bia bam zamese ko foge ko dae bu-balwa bam zamesem maŋa ne, o na wora o gare wonnu o bere ba ye ba cheiga.

“Dimensions” bam dedoa dedoa dedaane wakeeru tem jege berem, zamesem de tæsa na jege se te ke te yi mæ to. “Dimensions” de wakeeru zamesem dem na jege se de yi mæ to ye te maŋe te woe kɔga tɔn-zwæ dem ne to, bere berem, zamesem de tæsa keim, bereno wom na jege se o ke to. Dé na gwaare dimensions bam de wakeeru tena tem, berem de zamesem maŋa ne, ko wó woli se Kasem taane dem berem de de zamesem taa vei lanyerane sikuula ne.

Teibole dem kuri ne to bere “profile dimensions de zamesem wakeeru tena tem na ye daane tei to mo.

“Profile dimensions” de zamesem wakeeru tem na ye daane tei to:

Profile dimensions	Wakeeru bia na nae		Wakeeru bia na mae ba toŋa		Te maama
	Cheigim	Garem	Poponem	Nŋa	
Swa de yeinwo	10	20	-	-	30
Ka ma swa ka toje	-	-	40	30	70
Te maama	10	20	40	30	100

“Swa” de “yeinwo” jege 30% mo, ka ma swa ka toje maa jege 70% ne baŋa teibole dem kweila popɔre-sesera kam na bere kolo to. Tega kuri kweila popɔre-sesere sena sem bere wakeeru tena tem na jege se te ta mae tei, berem de zamesem maŋa ne to. Wakeeru telo bia bam na maa toje to ye 70% mo ye wakeeru telo ba na nae to maa ye 30%. “Profile Dimension botarebi-yum tem kura mo tento:

SWA DE YEINWO (SY)

Swa. Swa ye bu na wane kolo ba na bere-o to o guli mo. Swa mo ye wo balaga berem wakeeru tem wone. Botarebia banto mo bere we, bia bam zamesem dem ye swa nyem mo: guli, bere, maŋe, ta, etc.

Yeinwo. Yeinwo ye bu na wane o ni nŋa, naa, nyenyero kuri mo. Bu wom na wane o maŋe, o ta kukuanu, a pipiri o ta, o fɔge o popone, o pa maana, o jeeli ko na lage ko guri tei to etc.

Ka ma swa ka toŋe (S.T.)

Ka taa mae swa ka toŋa jege zamesem kikiwo dwi dwi selabas konto wone. Kikeeru tento ye, ka ma swa ka toŋe, ka ye wonnu, ka ja wonnu ka ba daane, de, ka ni berem dem de chwoŋa na. Bereno jege se o bere wonnu tento yera yera mo. Ka ma swa ka toŋe te berem kikeeru tena tem nyenyego mo kukuanu. Berem wakeeru tena tem mo tento:

“Application”:- Ka wane ka kwei wade, wonnu kikeeru etc. ka maa toŋe wo-donno baŋa ne. Ko ta kwori ko ye ka wane ka ke woŋo, ka sore chane, ka maa bere, ka na wo-doŋo etc.

“Synthesis” Ka wane ka kwei wonnu ka ke daane se ko ji wo-doŋo kodoo. Maana mo ye: Ka-pu-wonnu daane, ka pane wonnu, ka ke wodonno, ka tigisi wonnu daane, etc.

“Analysis”: - Ka wane ka pwe wonnu yera yera, ka bere wonnu na sere daane, ka maŋe wonnu ka sale daane, ka pɔɔre wonnu daane, etc.

“Evaluation” Se ka maŋe woŋo memaŋe se ko bere ko lamma naa ko ba lamma. Ka maŋe wonnu ka sale daane se ka laam ta te taane, ka bwe wonnu, ka guri taane, etc. Dé wó maane we berem wakeeru tena tem baŋa ne to, “Evaluation” mo tiini ko chamma ko dwoi te maama. Konto mo pae se nɔɔna dede ba ke lanyerane “evaluation” baŋa ne. Bere n bia bam lela se ba taa wae ba ke evaluation taane dem zamesem baŋa ne.

TƐƐSA DWOA

Ko wó taa lamma se berem dedaane tƐƐsa nwoŋi “Profile dimensions” dedaane berem wakeeru taane dem wone. Dé na wora dé ke woŋo kolo dé ná wó ma dé bere woŋo lamma naa ko ba lamma, dé jege se dé kuri berem teena yalo na wó bere wonnu dede to mo. Bu wom jege se o taa yei wonnu telo berem teena maama na kwaane se ko bere to. N ná ke tƐƐse bwia pa se ya nwoŋi berem teena dede baŋa ne, de bwoi dento tƐƐse dem we “Criterion-Referenced Test” mo. Maŋa dede bereno ware se o ke tƐƐse se ko toŋe berem boboŋa yim maama bene dem wone. TƐƐsa yam dwi dwi ne, kelase tƐƐse, soŋo totoŋa etc. jege se ya ŋwoŋi berem teena kamuna yam n na bere bia bam to ne mo.

Maana yam kuri ne bere SHS 2 – 4 tƐƐsa yam nyenyego mo. TƐƐse nyenyego kom jege dwoa yalei mo; tƐƐse delo bereno wom na yeini o ke o pa bia bam chane sena sena (tƐƐm) laŋa ne to naa, bene dem tiim ne to, dedaane zamesem totoŋa bia na ke kelase ne de soŋo ne to mo. TƐƐse dedoa tu ye yalo na jege leira se bia kuri ya wone yalo na maŋe to dedaane tƐƐsa yalei tu, mɛ bia bam na wo ma boboŋa ba leiri bwia yam to.

Popɔɔ-sesera kalo na kweili to bere “swa de yeinwo” dedaane “Ka-ma-swa-ka-toŋe” mo.

Kweila popɔɔ-sesera kam bere bene tiim tƐƐsa yam de totoŋa bia na ke kelase ne to, bere ko na mae tei to mo. TƐƐsa yalo na jege leirim se bia kuri ya wone to ye 20% mo, ye tƐƐsa yalo bia bam na jege se ba ma ba swa ba ke to ma ye 50%.

Ye bia bam kelase de ba soŋo totoŋa maa ye 30%. Tento maama na gwaare daane, ko maa ye 100%.

TƐƐsa yalo na jege leira se bia bam kuri ya wone to wae ya jege bwia fiina naa zamzam. amaa de na nea tƐƐse dem na jege 20% to ye tƐƐse dem tetere, na jege 40, 50, naa wonnu zamzam to, dé jege se dé gomese makke dem mo se de tu 20% ne, TƐƐse yalei tu wae ya jege makka 100, ye dé laam wae dé jaane ko dé tu 50% ne,

TƐƐsa yalo na jege leirim se bia bam kuri ya wone to jege bwia nomba konto mo: bwia 15 ye swa de yeinwo mo ye bwia yanu maa ye ka-ma-swa-ka-toŋe. Tento na gwaare daane, te laam ma jege bwia fiinlei naa makka fiinlei.

Tɛɛsɛ balei tu ne, makka yalo ba na pɛ bwia yam to ye tento mo: Swa de yeinwo jege makka fuga yanu mo ye ka-ma-swa-ka-tonje maa jege makka 35. Tɛɛsa balei tu ye mɛ bia bam na mae swa ba tonje to mo, ye konto mo pa se ya makka yam tiini ya daga. Tɛɛsɛ balei tu makka yam daga ya dwoi tɛɛsɛ dedoa tu de bia kelase de sɔŋɔ totonja makka yam, bɛŋwaane tɛɛsɛ dem konto tiini de chana de dwoi yadwonna yam. Bia kelase de ba sɔŋɔ totonja jege

10% makka mo ko pae “Swa de Yeinwo”, 20% makka maa ye ka ma swa ka tonje, ye te maama laam gwaare daane te ye 30% mo. Dé jege se dé ma sikuuli tɛɛsa yam mo dé manje berem kikeeru tena tem maama.

Maane we, WASSCE tɛɛsa yam ne, tɛɛsɛ delo na jege leira se bia kuri ya wone to, ka-ga-ka-ni woŋo kuri dedaane tapane tɛɛsa yam maama wo tɛɛsɛ tonɔ kodoo ne mo. Tɛɛsa yam jege popɔre kamuna yalei mo. Popɔra A jege tɛɛsa yalo na jege leira se bia kuri ya wone to, dedaane Popɔra B, maa jege ka-ga-ka-ni woŋo kuri de tapane bwia mo’ SHS 4. Bereno wom jege se o ta o bere o sikuuli bia bam WASSCE tɛɛsa nyenyego kom se ba wane ba kaase ba popone lanyerane.

Tɛɛm Tiim Tɛɛsa

Tɛɛm Tiim tɛɛsa yam, jege se ko bere wonnu telo bia bam na zamese tɛɛm kom wone to mo, ye tɛɛsɛ dem jege se de bwei bia bam swa de ba wakia maama ba na zamese tɛɛm kom wone to.

Tɛɛm batɔ tu tɛɛsɛ dem jege se de taa jege bwia tɛɛm na zege tɛɛma yatɔ yam berem boboŋa yim, baŋa ne to mo. Makka yam dé na pɛ ya to, jege se ya toge de berem wonnu tem mo. Dé ná kwei tento se dé ma dé ke maana, bereno wae o pae 20% makka naa bwia tɛɛm dedoa tu. Tɛɛm balei maa ye 20% ye tɛɛm batɔ-tu maa ye 60%.

Teibole dem kɔga tɔn-zwe dem ne to bere tɛɛm tiim tɛɛsɛ nyenyego mo. Tɛɛsɛ dem nyenyego kom jege popɔre selei mo. A de B, dedaane bia bam sikuuli de ba sɔŋɔ totonja. Tɛɛm, kom tiim tɛɛsɛ dem wo taa jege tɛɛsa yalo na jege leira se bia kuri ya wone to mo.

Tɛɛsɛ dem wó manje bia swa de yeinwo dedaane ka ma swa ka tonje.

SHS 2: wó taa jege bwia 30, se bia bam ma miti 45 ba maa leiri ya

SHS 3: wó taa jege bwia 40, se ba ma miti 60 ba maa leiri

SHS 4: maa wó taa jege bwia 40, se ba ma miti 60 ba maa leiri

Bereno wom jege se o maane bia bam yeinwo na mae tei to mo se o lɔre o na wó ke o tɛɛsa bwia yam yagera to, Baŋa wonnu tem weeni te ye se te woli o mo.

KASEM

Tɛɛsa nyenyego kom na saɲa to, ye kolo na wó woli bereno se o ke tɛɛm tiim tɛɛsa yam to mo.

TɛɛSE NYENYEGO NA BERE TɛɛSE PEIPESI, "PROFILE DIMENSIONS", PEIPESI PɛSɛNTEIJA DE SE MAKKA

DIMENSIONS	PEIPA1	PEIPA 2	MAKKA YAM MAAMA	DIMENSION %
SWA DE YEINWO	<p>Popɔra A: Bwia na jege leira-40 wonnu tento baɲa ne:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ni lara 2. Nabaara wonnu de chullu kikeeru 3. Taanemɔɔnem <p>Popɔra B: Taanemɔɔnem na lage leira na dɔrema to – (Bwia 5)</p> <p>Popɔra C: Fɔnɔlɔji (sɔɔ)</p> <p>Popɔra D: Pipiriteɔ</p>		100	60
KA-MA-SWA-KA TOIJE		<p><u>Popɔra A:</u> Tapane (makka 50)</p> <p><u>Popɔra B:</u> Ka-ga-ka-ni-woɲo kuri (makka 20)</p> <p><u>Popɔra C:</u> Lara wo wonnu yɛɛm (makka 30)</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. sensɔle-dedɔro (fefeɔ) 2. Kuri kwɛɛra naa Seina Taane 	100	40%
Makka yam maama	100	100	200	
Tɛɛse peipesi "dimensions" %	60	40	100	100

Tɛɛse nyenyego kom kɔga ne to ye se ko bere wonnu tento mo:

PEIPA 1: Peipa 1 wó taa jege popɔre sena mo ye popɔra maama maa tɛɛse wonnu tento:

Popɔra A: Makka 40): Popɔra kanto wó taa jege bwia na jege leira dwi dwi 40 mo se bia kuri wonnu tento baɲa ne:
 Ni Lara
 Nabaara wonnu de chullu kikeeru
 Taanemɔɔnem.
 Bwia 40 yam jege se ya kwei miti 50 mo.

Popɔra B: (Makka 15): Popɔra B wó taa jege bwia yanu (5) na lage leira na dorema to, ye leirim maama jege makka yato (3) mo e ya laam gwaare daane ya taa ye makka 15.

Popɔra C: (Makka 25): Fɔnɔlɔji (sɔɔro) makka yam wó taa ye 25 mo. Bwia yalei se bia kuri dedwe.

Popɔra D: (Makka 20): Pipiriteo kom wó taa jege makka 20 mo.

Peipa 1 makka yam maama wó taa ye 100 mo, ye ya laam gwoni ya tu 60% ne.

PEIPA 2: Peipa 2 wó tɛɛse bia ka ma swa ka toɛe baɲa ne mo. Peipa kam popɔre sem makka yam wó taa ye tento mo:

Popɔra A: Popɔra kanto wó taa jege tapana, leta, niyeila, naa atekele poponem mo se bia kuri dedwe. (makka 50)

Popɔra B: Tapane se bia ga ba daare ba leiri bwia de baɲa ne. (makka 20)

Popɔra C: Popɔra kanto wó taa jege makka 100 mo ye ya laam gwoni ya tu 40% ne.

SHS 4 bereno wom kwaane o bere o bia bam WASSCE tɛɛsa yam na ye tei to, de ba na wó zamese tei se ba wane ba popone lanyerane to. Beleitu, ta-n yei we n na tɔge baɲa tɛɛsa kikia yam chekke, n bia bam wó wane ba popone WASSCE tɛɛsa yam lanyerane.

TɛɛSA YAM MAKKA NA BERE KOLO TO

N ná wora n makka bia bam tɛɛsa tɔnno tem, ko fe mo se n ta-n jege wonnu telo na wó zeini se n make tɔnno tem lanyerane to. Wonnu tento mo ye Make pane chow-dea (Marking Scheme), Wonnu tem ye bwia yam leira yam na ye kolo to, dedaane makke delo n na wó pa leira maama to. Dé na kwei konto dé ke maana, ne bwia na jege makka 10 ye wonnu tem bu wom na popone pae te da chwoɲa to ya ye tena (4) mo, n wae n pae woɲo maama makka 2 naa, kolo na maɲe bu wom leira yam to', Konto maama laam wó zaɲe makka 8 mo. Laam pa makka 2 naa kolo na maɲe to vwo bu wom na tigisi o boboɲa yam tei to ne.

Ko na' ye tɛɛsa yalo na jege leira ya wone to, n wo' wane n popone leira yam n tiɲi se ko pa se n wane n makke n ti lela.

Se ko pa se tɛɛsa wonnu taa ye bedwe sikuula maama wone, ko maɲe se ya taa tɔge wonnu tento mo:

Grade A - 80 - 100% -	Ko tiini ko Lamma chekke
Grade B - 70 - 79% -	Ko tiini ko lamma
Grade C - 60 - 69% -	Ko Lamma
Grade D - 45 - 59% -	Ko su yi
Grade E - 35 - 44% -	Paase
Grade F - ≤ - 34% -	Feeli

Baɲa tɛɛsa wonnu tem bere letaaro de te makka mo. N ná wora n makka bia tɛɛsa tɔnno, n wae n kwei baɲa' wonnu tento n ma-n pae bia bam makka. Botarebia bam na vei de makka yam to (ko tiini ko lamma chekke, ko tiini ko lamma, ko lamma etc) tea "grades" bam na ye tei to mo. De' na' kwei

neneɛne “ko tiini ko lamma chekke”, se de’ maa ke maana, dé wó maane we ko kwei makke 80 – 89 mo. De’ ta we de’ na popone 80% ye de’ wo tage “grade” dem na tɛ kolo to, sikuuli bu wom baa lɔre o na jaane kolo to na ye tei to. Konto ɲwaane de’ yeini de’ jege se de’ popone “grade” kom na tɛ kolo to de’ sale de makke dem mo.

Ko ta yeini ko lamma se de’ popone taane fee de’ woli “grade” dem de makke dem, bu wom na jaane to se ko pa – o pempanno se o wane o ke o gaale koga seeni. De’ wae de’ woli taana yanto dwonna “grades” yam ne:

Ta-n jege konto!

N kwaane!

N wó wane n ke n dwoni tento!

N toɲe cham!

Ta-n kwaana se ko wo bugi!

N ba seene yia kelase ne! etc.

“Grade” maama jege de makke kweila mo. Dé na kwei grade maama de de kweila makke dé maa ke tɛɛsa wonnu, dé bwoi kikio naga kam konto we, “Criterion Reference Grading” mo. De’ na tɔge kikio naga kanto dé maa ke tɛɛsa wonnu, sikuuli bu jege se o ja makke delo na wo pa – o “grade” dem to mo. Tɛɛsa wonnu kikio naga kanto yeini ka ke pempanno mo bia bam yera ne se ba seene yia ba zamese ba ja “grades” ɲwena. Konto tɛɛse kikio naga kanto tiini ka wola bia tɛɛsa de ba “grades” seeni mo.

**SENIOR HIGH SCHOOL (SHS)
KASEM "ELECTIVE" SELABAS**

BENE DEDWE 1	BENA YALEI 2	BENA YATŌ 3
<p>POPŌR-KAMUNU-1: FŌNŌLŌJI PopŌr-balaŋa 1: Taane PopŌr-balaŋa 2: Ōŋa zola PopŌr-balaŋa 3: Ōŋa sŌro de te poponem nyenyero PopŌr-balaŋa 4: Vawola - Ya nyenyero de ya zega jei PopŌr-balaŋa 5: Vawola zega jei</p>	<p>POPŌR-KAMUNU-1: FŌNŌLŌJI PopŌr-balaŋa 1: Vawola NimŌro PopŌr-balaŋa 2: Vawola na tŋge daane tei de ya lirim PopŌr-balaŋa 3: Kŋsonanta maŋem de ya zega jei PopŌr-balaŋa 4: Selabole dem PopŌr-balaŋa 5: Kwori</p>	<p>POPŌR-KAMUNU-1: FŌNŌLŌJI PopŌr-balaŋa 1: Ni, momŋŋŋro de Momŋŋŋro-Ni sŌro PopŌr-balaŋa 2: SŌro Leirim te na sale daaane PopŌr-balaŋa 3: Ni Gugurim PopŌr-balaŋa 4: Vawola Yagem</p>
<p>POPŌR-KAMUNU -2: KA-GA-KA-NI WOŋŌ KURI PopŌr-balaŋa 1: a. Yiseena Garem b. Tŋnno Dwi Dwi Garem PopŌr-balaŋa 2: Tapun-Yuu de Tapun-Seŋena PopŌr-balaŋa 3: Nonoga Taana de Tagungwoli PopŌr-balaŋa 4: Pipiriteŋ</p>	<p>POPŌR-KAMUNU -2: KA-GA-KA-NI WOŋŌ KURI PopŌr-balaŋa 1: Yiseena Garem PopŌr-balaŋa 2: Tŋnno Dwi Dwi Garem PopŌr-balaŋa 3: Tapun-Yuu de Tapun-Saŋena PopŌr-balaŋa 4: Nonoga taana ade Tagungwoli PopŌr-balaŋa 5: Pipiriteŋ</p>	<p>POPŌR-KAMUNU-2: KA-GA-KA-NI WOŋŌ KURI PopŌr-balaŋa 1: (a) Ka weeni ka ga lela ka ke (ka jwoori ka ni) (b) Ka zuri yera ka ga ka ni woŋŋ kuri (ka jwoori kani) PopŌr-balaŋa 2: Kukuanu Poponem PopŌr-balaŋa 3: Pipiriteŋ</p>
<p>POPŌR-KAMUNU - 3: POPONEM PopŌr-balaŋa 1: Botarebia-Di PopŌr-balaŋa 2: Botarebu-Doa de Botarebu-Kŋŋ PopŌr-balaŋa 3: Veem PopŌr-balaŋa 4: Botarebia Mŋŋnem chow-de PopŌr-balaŋa 5: Poponem Wade PopŌr-balaŋa 6: Tapane – Tolem, Maŋem, Woŋŋ Keim</p>	<p>POPŌR-KAMUNU - 3: POPONEM PopŌr-balaŋa 1: Keimbotarebia na vei de taanygurinu de Keimbotarebia nab a vei de taangurinu to PopŌr-balaŋa 2: Keim Maŋa, Keim na ke maŋa maama, Keim na kea, Keim na wora de Ke Keim na lage de ke etc. - keim na ke maŋa maama - keim na kea de ke - keim na wora de ke - keim na lage de ke - keim na kujwori de ke de ti etc.</p>	<p>POPŌR-KAMUNU - 3: POPONEM PopŌr-balaŋa 1: Takukua PopŌr-balaŋa 2: Tapuni a dwoa PopŌr-balaŋa 3: Ka Tole Nŋŋno Niyeila PopŌr-balaŋa 4: Tapuni Yεεm (S.V.O.) PopŌr-balaŋa 5: Tapane (a) (i) Tolem (ii) Woŋŋ Keim (iii) Nikantŋŋ (b) Niyeila Poponem (c) (i) Leta Poponem-Totoŋ Letaaro (ii) Awo-tiini-a-me de nŋŋno Letaaro (d) Nikantŋŋ (e) Lara (f) Atekela</p>

BENE DEDWE1	BENE YALEI 2	BENE YATƆ 3
	<p>Popɔr-balaŋa 3: Yere Tacheiŋi Popɔr-balaŋa 4: Keimbotarebu Tacheiŋi Popɔr-balaŋa 5: Taam vaŋem/Tapun-Senyɛ) Popɔr-balaŋa 6: Keinseini Tacheiŋi Popɔr-balaŋa 7: Yereseina Popɔr-balaŋa 8: Batarebu-Di Balwa; Taleinna, “Emphatic”, “Post Positions” etc. Popɔr-balaŋa 9: Tapane, Tolem, Maŋem, Woŋo Keim, Nikantɔŋo, Yedaane Lɛta Poponem</p>	
<p>POPƆR-KAMUNU 4: LARA/NABAARA WONNU DE CHULLU KIKEERU</p> <p>Popɔr-balaŋa 1: Lara na bobo tei Popɔr-balaŋa 2: Taane Diira Popɔr-balaŋa 3: Nabaara Sensɔle Popɔr-balaŋa 4: Nɔnkeiri Chullu Popɔr-balaŋa 5: Zula de Lam</p> <p>Poponem Lara Tɔnno Prose, Drama and Poetry</p>	<p>POPƆR-KAMUNU 4: LARA/NABAARA WONNU DE CHULLU KIKEERU</p> <p>Popɔr-balaŋa 1: Lusei/Nagoro Popɔr-balaŋa 2: Dende de Dende - Kenkagela Popɔr-balaŋa 3: Kuri Na nwoŋi mɛ sensɔle Popɔr-balaŋa 4: Lei – Bu ganem, Totoŋa, de Tigura Lei Popɔr-balaŋa 5: Chullu de duura Popɔr-balaŋa 6: Nabaara Sareya/Taane Dim Chwei Popɔr-balaŋa 7: Dam Popɔr-balaŋa 8: Ɔŋɔŋa Popɔr-balaŋa 9: Poponem Lara</p> <p>Poponem Lara Tɔnno Prose, Drama and Poetry</p>	<p>POPƆR-KAMUNU 4: LARA/NABAARA WONNU DE CHULLU KIKEERU</p> <p>Popɔr-balaŋa – 1: Memana Popɔr-balaŋa – 2: Kaanem ŋɔŋa Popɔr-balaŋa – 3: Lua Keim de de Nyɔɔre Popɔr-balaŋa – 4: Wonnu Jwoŋim Popɔr-balaŋa – 5: Chana yalo na wora ŋwea ne lelei to /lelei ŋwea Seina Popɔr-balaŋa – 6: Kadiri jeiŋa de de chɔgem Popɔr-balaŋa –7: Poponem Lara (Seina Taane) Poponem Lara Tɔnno Prose, Drama and Poetry</p>

SENIOR HIGH SCHOOL – BENE DEDWE

POPƆR – KAMUNU 1

KASEM “ELECTIVE” SELABASE

FƆNƆLƆJI/SƆƆRO

TEENA KAMUNA YIM: Bu wom wó wane o:

- (i) zamese o lore taane de de yera wonnu
- (ii) lore ɛɔɔa zola, sɔɔro de te poponem

POPƆR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
<p>POPƆR-BALAŊA 1</p> <p>TAANE</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>1.1.1 maɛe taane na ye kolo to.</p> <p>1.1.2 ta taane totoŋa yato.</p>	<p>Ŋɔɔa sɔɔro mo nabiina na mae ba ɛɔɔne daane</p> <p>Taane totoŋa:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ŋɔɔna - Ko bere dwi - Dé mae de bera dénabaara wonnu - Bera zula de lam etc. 	<p>Bereno tɔge bia yiga se ba bane ɛɔɔa sɔɔro de ɛɔɔa.</p> <p>Bereno tɔge bia yiga se ba bwe taane totoŋa.</p>	<p>Bia ta taane na ye woɔo kolo to ye ba ta de wonnu.</p>
<p>POPƆR-BALAŊA 2</p> <p>ŊƆŊA ZOLA</p>	<p>1.2.1 ta ɛɔɔa zola na ye kolo to ye o pa zola yana yera.</p>	<p>Ŋɔɔa zola na tui, daane ye sɔɔ ke to; Ni-vɔɔro, dindeilimi, yeila, dideiga etc.</p>	<p>Bereno ta o bere bia bam ɛɔɔa, zola na tui daane tei ye kɔnsonanta sɔɔro ke to. Maana: / p, b, m, s, t /</p>	<p>Bia la nyenyego na bere ɛɔɔa zola yam to</p>

POPƆR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA																						
<p>POPƆR-BALAŊA 3</p> <p>ŊƆŊA SƆƆRO DE TE POPONEM NYENYERO</p>	<p>Bu wo wane o:</p> <p>1.3.1 bere Kasem vawola nyenyero</p> <p>1.3.2 pƆƆre vawola sƆƆro de ya nyenyero daane</p> <p>1.3.3 bere Kasem kƆnsonanta yam</p>	<p>Vawola sƆƆro de ya nyenyero</p> <table border="0"> <tr> <td><u>SƆƆ</u></td> <td><u>Nyenyego</u></td> </tr> <tr> <td>/a/</td> <td>a</td> </tr> <tr> <td>/e/</td> <td>ei</td> </tr> <tr> <td>/i/</td> <td>i</td> </tr> <tr> <td>/o/</td> <td>wo</td> </tr> <tr> <td>/ɔ/</td> <td>ɔ</td> </tr> <tr> <td>/u/</td> <td>u</td> </tr> <tr> <td>/ɛ/</td> <td>ɛ</td> </tr> <tr> <td>/ɜ/</td> <td>a/ei</td> </tr> <tr> <td>/l/</td> <td>e</td> </tr> <tr> <td>/ʊ/</td> <td>o</td> </tr> </table> <p><u>Kasem KƆnsonanta</u> b, d, ch, h, f, j, g, ŋ, ny, k, l, m, n, p, r, s, t, v, w, y, z</p>	<u>SƆƆ</u>	<u>Nyenyego</u>	/a/	a	/e/	ei	/i/	i	/o/	wo	/ɔ/	ɔ	/u/	u	/ɛ/	ɛ	/ɜ/	a/ei	/l/	e	/ʊ/	o	<p>Bereno se o bwe de bia sƆƆro telo na nye de te nyenyero to (a, ɔ, i, u, ɛ)</p> <p>Bereno se o bwe de bia sƆƆro telo na ba nye de te nyenyero to, (e, ʊ, o, l, ɜ)</p> <p>Bereno tƆge bia yiga se ba ni kƆnsonanta yam.</p>	<p>Bia popone botarebia na jege bibeiri vawola yam kura ne to sƆƆro nyenyero maana: <u>dƆƆre</u> <u>pwori</u> <u>baaro</u></p> <p>Bia popone kƆnsonanta fuga ba ke ba tonno ne</p>
<u>SƆƆ</u>	<u>Nyenyego</u>																									
/a/	a																									
/e/	ei																									
/i/	i																									
/o/	wo																									
/ɔ/	ɔ																									
/u/	u																									
/ɛ/	ɛ																									
/ɜ/	a/ei																									
/l/	e																									
/ʊ/	o																									
<p>POPƆR-BALAŊA 4</p> <p>VAWOLA – YA NYENYEGO DE YA ZEGA JEI</p>	<p>1.4.1 ta o daare o maŋe ya nyenyero</p>	<p>Vawole ye ŋƆŋa sƆƆ kolo ko keim maŋa ne choom na tera vio kom laŋa ne ni dem ne to mo.</p> <p>Vawola keim ni dem ne: <u>NivƆƆro</u>: Gugurim/Jagem <u>Dindeilimi Zeinim</u>: Peem, Peem chichworo, Porem Chichworo de Porem <u>Dindeilimi Daa</u>: Yiga, Tetare, Kɔga <u>Dindeilimi Kugu</u> – tweem de toressem</p>	<p>Bereno tƆge bia yiga se ba ta vawole na ye kolo to.</p> <p>Baereno bwe de bia bam vawole na ke tei to</p> <p>Bereno woli bia se ba la vawola keim nyenyego kom</p>	<p>Bia maŋe vawola yana nyenyero botarebia wone</p> <p>Bia la vawola keim nyenyego kom</p>																						

POPOR-BALAJA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOJA	BIA TOTOJA																		
<p>POPOR-BALAJA 5</p> <p>VAWOLA ZEGA JEI</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>1.5.1 bere vawola na zege tei botarebia wone to</p>	<p>Vawola wae ya zege botarebu boboa, tetare de kweila ne.</p>	<p>Bereno ma botarebia n ma-n bere vawola na zege tei botarebu boboa, tetare de kweila ne to</p>	<p>Teibole</p> <table border="1" data-bbox="1707 321 2003 509"> <thead> <tr> <th data-bbox="1707 321 1808 354">BB</th> <th data-bbox="1808 321 1908 354">BT</th> <th data-bbox="1908 321 2003 354">BK</th> </tr> </thead> <tbody> <tr><td> </td><td> </td><td> </td></tr> <tr><td> </td><td> </td><td> </td></tr> <tr><td> </td><td> </td><td> </td></tr> <tr><td> </td><td> </td><td> </td></tr> <tr><td> </td><td> </td><td> </td></tr> </tbody> </table> <p>Bia se teibole dem baṅa ne to de botarebia na jege sooro tento kuri ne ye te wó wane te zege me se botarebu wom taa jege kuri taane dem ne to: a, ɔ, o, ε, l, e, u</p>	BB	BT	BK															
BB	BT	BK																				

SENIOR HIGH SCHOOL – BENE DEDWE - 1

POPƆR – KAMUNU 2

KASEM “ELECTIVE” SELABASE

KA-GA-KA-NI WOŃO KURI

TEENA KAMUNA YIM: Bu wom wó wane o:

- i. na ka-ga-ka-ni woŃo kuri wakia
- ii. ma nonoga taana o ɗɔɔne taane
- iii. na wakia na wó woli-o se o taa wae o pipiri taane

POPƆR-BALAŃA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŃA	BIA TOTOŃA
POPƆR-BALAŃA –1	Bu wom wó wane o:			
YISEENA GAREM	2.1.1 ga tɔno o yerane	Bia ga tɔno	Berono woli bia bam se ba ma tɔno yere, ta-yum de nyenyero ba wuuri ba ta tɔno kom wo wonnu. Bwe botarebia, nonoga taana, tacheiŃa de taane diira yadwonna garem dem ne. Bereno ga fee se bia cheigi. Pa bia ga ba boboŃa ne.	Bia leiri bwia na nwoŃi garem dem ne to
a) ka weeni ka ga lela ka ke b) ka zuri yera ka ga se ka ni woŃo kuri				
TɔNNO DWI DWI GAREM	2.1.2 Kwei garem wokeeru tem o ga tɔnno dwi dwi	Woli bia se ba kuri tɔnno na maŃe ba garem to tɔnno garem diga kam ne	Bereno dɔɔse bia ba na gare tɔnno tei to se ba taa wae ba gara.	
POPƆR-BALAŃA 2 TAPUN-YUU DE TAPUN - SEŃENA	2.2.1 bere tapun-yuu garem kateiri ne	Tapun-yuu de Tapun-saŃena	Bereno popone botara kabira kam baŃa ne. Bia ta naa ba popone woŃo se ko bere we ba se naa ba vea botara kam. Bereno ná ke maana yatɔ naa yana o ti se o laam maŃe tapun-yuu de tapun-seŃena yam na ye tei to.	Bia popone tɔnno wo wonnu. Bia se ba ta tapun-yuu paragerafe ne naa garem dem ne
	2.2.2 bere tapun-saŃena garem kateiri ne			

POPŌR-BALAŪA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŪA	BIA TOTOŪA
<p>POPŌR-BALAŪA – 3 NONOGA TAANA/TAGUNGWOLI</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>2.3.1 ta nonoga taana/tagungwoli na ye kolo, o pa nonaga taane/tagungwoli maana ye o ma ya o mo tapuna</p>	<p>Nonoga taana/tagungwoli maana:</p> <ul style="list-style-type: none"> - yi damma - teiŋa ba yi tega - wo ba ŋwae - je tana - naga ba jaane tega 	<p>Bereno pa nonoga taane o daare o maŋe de kuri o bere bia bam.</p> <p>Bereno doose bia se ba de pa nonoga taana.</p> <p>Bereno bwei bia se ba pa maana nonoga taana yalo ba na mae ba jaane pe lua, non-bwora lua de wonnu tedwonna to.</p>	<p>Bia popone nonoga taana yanu yanu ye ba ma ya ba mo tapuna.</p>
<p>POPŌR-BALAŪA – 4 PIPIRITEŌ</p>	<p>2.4.1 ta pipiriteŌ na ye kolo ye o na wakia o ta maa pipiri tapuna de paragerafa</p>	<p>Kikeeru na wó woli se n pipiri taane se de vwo taane dédwonji ne to.</p> <p>Taane delo n na jege se n pipiri to.</p> <p>N na pipiri taane dem pa se de vwo taane delo ne to.</p> <p>Yeinwo taana yalei yam yedaa de ya kura.</p> <p>Ta-n jege yeinwo noona balo na ŋoone taana yam yalei to ŋwea naga seina.</p> <p>PipiriteŌ kom jege se ko taa jege kuri mo.</p>	<p>i. Bereno woli bia se ba pipiri ba ta feilim yer, yereseina, keinseina, keimbotarebia se ya vwo Kasem ne.</p> <p>ii. Bereno ke totoŋa dede botarebia, tacheiŋa tapuna de bia bam.</p>	<p>Bia pipiri feilim tapuna de kateira se ya vwo kasem ne ye ba daa pipiri Kasem se de vwo feilim ne.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL – BENE DEDWE 1

POPƆR – KAMUNU 3 KASEM “ELECTIVE” SELABASE POPONEM

TEENA KAMUNA YIM: Bu wom wó wane o:

- i. zamese o taane dem mɔɔnem ye o ma de o toŋe
- ii. zamese wakia tapane poponem baŋa ne

POPƆR-BALAŋA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŋA	BIA TOTOŋA
<p>POPƆR-BALAŋA 1</p> <p>BOTAREBIA DI</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>3.1.1 bere o daare o ta botarebia di sem.</p> <p>3.1.2 fɔge o tigisi botarebia di sem o ke di kamuna de balwa ne.</p>	<p>Botarebia di: yera keimbotarebia, yereseina, keinseina taleina, yereberena etc.</p> <p>Botarebu-di kamuna de botarebu-di balwa</p> <p>1. <u>Botarebu-di Kamuna</u> Yere Keimbotarebu Keinseini Yereseini Yereberena</p> <p>2. <u>Botarebu-di balwa</u> Taleirina “Post Position”</p>	<p>Bereno ma bwia de leira o woli bia se ba ta botarebia di. Maana: Bɛ botarebu mo de’ mae de’ bwoi jei, nɔɔna, boboŋa, wonnu etc. Bɛ botarebu mo dé mae dé bwoi woŋo na ye dedoa naa te na ye kɔgo? Bɛ botarebu mo de mae de bwoi kikeeru. De bwoi botarebia na bere keim maŋa to wo bɛ mo? Botarebia balo dé na mae dé maŋe woŋo seina to yere mo bɛ?</p> <p>Bereno dɔɔse bia bam se ba lore botarebi-di kamuna de di balwa daane</p>	<p>Bereno popone yera, keim-botarebia, yereseina, keinseina etc. se bia pɔɔre ba ba ke botarebia di sem ne.</p> <p>Bia fɔge ba tigisi tapuna yato botarebia ba ke botarebu-di kamuna de botarebu-di balwa ne.</p>

POPJR-BALAJA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOJA	BIA TOTOJA
POPJR-BALAJA 2 BOTAREBU-DOA DE BOTAREBU-KOGG	Bu wom wó wane o: 3.2.1 ta kogo na ye kolo to. 3.2.2 bere wonnu na bere kogo taane dem ne.	Dedoa: woño kodoo Kogo: kolo na dwoi dedoa to bu - bia duru – duuru kaane – kaana tetogo – tetoro Botarebia na ba jege kogo to. lileeru kasolo	Bereno popone yera na bere dedoa de kogo to o daare o woli bia bam se ba lore wonnu tento telei daane. Bereno pa se bia lore we dedoa ye woño kodoo mo, kogo maa ye wonnu na daga to.	Bereno popone botarebia na bere dedoa to se bia bam laam popone ba kogo yera Bereno woli bia se ba ta yera yalo na ba jege kogo to.
POPJR-BALAJA 3 VEEM	3.3.1 bere seem de veem tapuna. 3.3.2 bere woño kolo na bere veem to.	Seem Tapuni – A laga gole. Veem Tapuni – A <u>ba</u> laga gole. Wonnu na bere veem maana: “aawo”, ba”, “ye” “wo”	Bereno popone keimbotarebia keim maña dwoa dwoa yam ne o daare o woli bia se ba ta ya veem botarebia Bereno toge bia yiga se ba bere veem wonnu tapuna wone.	Bia pipiri seem tapuna ba popone ya se ya taa ye veem tapuna.
POPJR-BALAJA 4 BOTAREBIA MCCNEM CHWO-DE	3.4.1 mañe ba na ke tei ba mone botarebia ba taane dem ne to. 3.4.2 bere botarebi-doora bam de ba dwoa yam.	Botarebia mone: Botarebia segelem botarebu liliru mone etc.	Bereno bere bia botarebia mone chwei dwi dwi (i) Botarebia segelem (ii) Botarebu Liliru mone (iii) Momogoro so keim (iv) Kwori	Bia popone botarebia ba na me wonnu tento ba ma ba to: Botarebia segelem Botarebu liliru mone Kwori Jwori-tea etc.
POPJR-BALAJA 5 POPONEM WADE	3.5.1 ma poponem wade sento o maa popone se ko da chwora - fuulsetope - kolom - koma - bwia makke etc.	Poponem wade (i) Bwia (?) (ii) Kolom (:) (iii) Koma (,) (iv) Foolsetope (.)	Bereno ma bwia de leira o bere poponem wade sem kabira kam baña ne	Bereno popone tapuna naa tapane kukua se bia ke poponem wade sem da.

SENIOR HIGH SCHOOL – BENE DEDWE - 1

POPƆR – KAMUNU 4

KASEM “ELECTIVE” SELABASE

LARA NABAARA WONNU DE CHULLU KIKEERU

TEENA KAMUNA YIM: Bu wom wó wane o:

1. lore ni de poponem lara nyenyero maama
2. mape nɔnkeiri chullu totoŋa o daa kam ne
3. ta zula de lam keim na ye tei to

POPƆR-BALAŋA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŋA	BIA TOTOŋA
POPƆR-BALAŋA 1 LARA NA BOBO TEI	Bu wom wó wane o: 4.1.1 ta Lara na ye kolo to. 4.1.2 ta lara dwoa yalei' yam. 4.1.3 ta ni de poponem Lara nyenyero.	Lara ye nɔɔno na kwei o boboŋa o pane sensɔla/o ta taane se nɔɔna ga ba ja swa ka baŋa ne ba daare ba maa lare ba tete mo Ni de Poponem Lara <u>Lara Nyenyero</u> <u>Ni Lara</u> (i) Ya ba jege tu (ii) Ya wae ya leira (iii) Nɔɔno mo ke ya (iv) Ya ye dwi dem maama nyem mo	Bereno pa memape o daare o ta de kuri se bia bam na de lane ye ba zamese swa de baŋa ne. Maana: “N na yeiri boŋo, n mɔne ko tɔnɔ” Bereno ta botarebia banto kura “boŋo” “mɔne” ,“tɔnɔ” Bereno woli bia se ba lore Lara dwoa yalei yam. Bereno ma bwia o zeini bia se ba ta ni de poponem lara nyenyero	Bia kwaane ba ta lara na ye woŋo kolo to ba tete yerane. Bia popone Lara tɔnɔ ba na yei ba taane dem ne to. Bia popone ni de poponem lara nyenyero teto

POPƆR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
	Bu wom wó wane o:	<u>Poponem Lara:</u> (i) ya jege tu/poponno (ii) Ya ba leira (iii) Ya popone ya tiŋi mo (iv) Nɔɔno ba tei se o ke ya		
POPƆR-BALAŊA 2	4.1.4 ta wonnu telo ni de poponem Lara na jege ye te nye daane to.	Wonnu Ni de Poponem Lara na jege ye te nye daane to: (i) Taan-yuu (ii) Mɛ de maŋa wonnu na kea (iii) Sensola kam wo nɔɔna (iv) Wonnu na ke te saŋe daane tei to (v) Ka jwoori ka guli wonnu na ke te ke etc.	Bereno woli bia se ba ta wonnu ni de poponem lara na jege ye te nye daane to.	Bia ga sensole bereno na wo pa ba, ba daare ba popone sensola kam wo wonnu tento: - nɔɔna sensole wone - mɛ de maŋa wonnu na kea - kikeeru na bere we cham wora naa ywonni wora to.
TAANE DIIRA	4.2.1 ta taane diira nɔɔno na ɔɔɔne naa o na gaga tɔno ne.	<u>Taane Diira</u> (i) Mɛtafo (ii) Simili (iii) Ka-leiri-ka-ji (iv) Sea etc.	Bereno ma maana o maŋe taane diira yam kura.	Bia pa maana taane Diira yalo bereno na wo pa ba to.
POPƆR-BALAŊA 3				
NABAARA SENSOLA	4.3.1 maŋe sensola na ye kolo to.	Ka ye sensola mo na jege nabiina naa wonnu tedwonna ka wone na toŋa ne nabiina to se ka bere nɔɔna swa	Bereno sɔɔle sensola o bere bia se o laam ta bia se ba de sɔɔle sensole	Bia popone sensole se bereno ga o daare o deimisi se, ye o laam meeli se kelase ne se badwonna ga.
	4.3.2 maŋe nabaara sensola yedaa.	<u>Yedaa</u> (i) ka boboom/bwia – Leira) (ii) Ka tetare (iii) Ka gurim (iv) Lei de wonnu tedwonna na ke ka wone	Bereno ma maana sensola o bere yedaa maama wolim.	

POPƆR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
<p>POPƆR-BALAŊA 4</p> <p>NƆN-KEIRI CHULLU</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>4.4.1 maŋe ba na ke chullu kikeeru tei to.</p> <p>4.4.2 ta nƆnkeiri chullu tem wolim na te chogem ko maŋe de nabiina ŋwea na ye tei lelei to.</p>	<p>Ba na yeini ba ke woŋo kolo se ko bere we bu yi se o taa ye nƆnkweo naa o toŋe nƆnkweo totoŋe to.</p> <p>Ko pa se ba lore dwi dem na ke chullu tem konto to</p> <p>Kaana gwonim jege se ko yage mo se ba taa gwoni baara asigiti ne</p>	<p>Bereno wae o bwoŋi nƆƆno na yei nƆnkeiri chulu wonnu to se o baa ŋƆƆne o bere bia</p> <p>Bereno pa bia mage nikantogó ta-bea kanto baŋa ne – “Lelei konto kangwoŋa jege kuri naa ka ba jega?”</p>	<p>Bia ke kwɛɛra na bere nƆnkeiri chulu kodoo kikia</p> <p>Bia mage nikantogó kom ta-bea kam baŋa ne Berem de zamesem Totoŋa yam ne to.</p>
<p>POPƆR-BALAŊA 5</p> <p>ZULA DE LAM</p>	<p>4.5.1 ta wonnu teto ŋwaane dé na jege se dé taa pae zula to.</p>	<p>Kikeeru na bere zula:</p> <p>1. <u>Ni taane</u> Ka bobo taane de lwora naa, botarebu na bere zula; Maana: “Pwopo” “Jaan jaan” “Gaafara”, “A da-n yiga naa” etc.</p> <p>2. <u>Kikeeru</u> (i) ka tiiri ka jwoŋi naa ka pa woŋo (ii) zega (iii) cheem (iv) ka mƆne soma soma etc.</p> <p>Kikei-Laaro (i) Bere we n tiina kwei-m ba de chwoŋa ne (ii) Ko pae n wae de nƆƆna (iii) Ko pa-m kamunim</p>	<p>Bereno pa bia ke wonnu na bera: a) ŋwɛ na bere zula. b) yedaa kikeeru na bere zula.</p> <p>Bereno toge bia yiga se ba bane baŋa kikeeru telei tem na bere zula to.</p> <p>Bereno bane de bia nyɔɔre delo na woe zula keim baŋa ne ko pae: a) nƆƆno wom tete b) nƆƆno wom yera nƆƆna c) kateiri dem</p>	<p>Bia popone taana yato na bere zula to.</p> <p>Bia popone nyɔɔra yato nƆƆno na wae o nae zula keim baŋa ne to.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL – BENA YALEI - 2

POPƆR – KAMUNU 1

KASEM “ELECTIVE” SELABASE

FƆNƆLƆJI/SƆƆRO

TEENA KAMUNA YIM: Bu wom wó wane o:

- (i) maŋe vawola de konsonanta memaŋa ye o ta vawola togem de ya lirim
- (ii) ta kwori de selabole na ye kolo de selabole yedaa.

POPƆR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
POPƆR-BALAŊA 1 VAWOLA NIMƆRO	Bu wom wó wane o: 1.1.1 ta vawola nimƆro na ye kolo to 1.1.2 bere botarebia Kasem ne na toge vawola nimƆro to 1.1.3 bere botarebia balo na ba toge vawola nimƆro kom to	Vawola pƆƆre ya ke kateira yalei ne mo Kasem ne. Kateiri ‘A’ de Kateiri ‘B’ Botarebia yeini ba kuri ba vawola yam kateiri dedwe ne mo. Vawola yam ba lɛna botarebia mƆƆnem seeni. Kateiri ‘A’ – i, e, ɔ, o, u Kateiri ‘B’ – l, ɛ, a, ɔ, u Maana botarebia: baara kania kukura pɛɛla Maana botarebia buko nonkeiri busesenɛ yezura	Bereno toge bia yiga se ba bane vawola nimƆro kom. Bereno ke bana de bia se ba ta botarebia na toge vawola nimƆro kom to. Bereno bane de bia kolo na tei ye botarebia badwonna ba toge vawola nimƆro to.	Bia kuri botarebia na wo kabira kam baŋa ne na toge vawola nimƆro to. Bia popone botarebia banu na ba toge vawola nimƆro to

POPƆR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
<p>POPƆR-BALAŊA 2</p> <p>VAWOLA NA TƆGE DAANE TEI DE YA LIRIM</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>1.2.1 ta vawola da tɔgem na ye tei to</p> <p>1.2.2. bere vawola na tɔge daane botarebia wone de botarebia na saŋe daane</p> <p>1.2.3 ta vawole lirim na ye kolo to.</p>	<p>Vawola na tɔge daane ye konsonante tere ya laŋa ne to. maana: - /dia/ - /sua/ - /doa/ - /pɔe/</p> <p>Vawola na tɔge daane botarebia wone maana – peo - naao - tui - mae</p> <p>vawola na tɔge daane botarebia na saŋe daane. maana: pɔɛ <u>A</u>doa dia <u>o</u> su puri <u>o</u> ni</p> <p>Vawole na yeini de jei botarebu beeri maŋa ne to. Maana:</p> <p>popɔre balaŋa = popɔr-balaŋa nɔɔno kamunu = nɔn-kamunu kambia naseŋa = kambi-seŋa</p>	<p>Bereno woli bia se ba maŋe vawola da tɔgem na ye kolo to.</p> <p>Bereno tɔge bia yiga se ba wane ba bere vawola da tɔgem botarebia wone de botarebia na saŋe daane to.</p> <p>Bereno ma maana o woli bia se ba lɔre vawola lirim na vei tei to.</p> <p>Bereno pa se bia mane we vawola lirim wora botarebi-liliru ne mo maŋa dedɛ.</p>	<p>Bia jeini gurupa ne ba popone botarebia baredo na bere vawola da tɔgem de botarebia bana na jege konsonanta vawola laŋa ne to.</p> <p>Bia popone botarebia naa tacheiŋa na jege vawola lirim to.</p> <p>Bia bere maŋa kalo vawola lirim na ke to.</p>

POPƆR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA												
<p>POPƆR-BALAŊA 3</p> <p>KƆN SONANTA MAŊEM DE YA ZEGA JEI</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>1.3.1 ta kasem kɔnsonante na ye kolo to.</p> <p>1.3.2 maŋe kasem kɔnsonanta memaŋa.</p> <p>1.3.3 bere kɔnsonanta na zege tei botarebia wone to.</p>	<p>Kɔnsonanta ye sɔɔro mo, te keim maŋa ne, choom wora na ko tera vio kom laŋa ne.</p> <p><u>Kɔnsonanta Memana</u></p> <p>(a) kwora mumunim (b) sɔɔ kom keim jei (c) sɔɔ kom na ke tei to.</p> <p>Maana:- /f/ ye nivɔɔ de yeila foosem sɔɔ mo. Ko ba jege kwora mumunim. (b) ye nivɔɔ de nivɔɔ bagem sɔɔ mo. Ko jege kwora mumunim</p> <p>Kɔnsonante wae de zege botarebu-boboa, tetare de kweila ne.</p> <p>Maana:- <u>Kaare, tetare, bam</u></p>	<p>Bereno woli bia se ba ta kɔnsonanta na ye kolo to.</p> <p>Bereno tɔge bia yiga se ba ke kɔnsonanta sɔɔro tem se ba laam maŋe te seina.</p> <p>Bereno ma maana dwi dwi o bere bia bam kɔnsonanta zega botarebia wone.</p>	<p>Bia ta kɔnsonanta yana seina.</p> <p>Bia maŋe kɔnsonanta yanu seina.</p> <p>Bia popone botarebia bato bato na bere kɔnsonanta na zege boboa, telare de kweila ne tei to.</p> <table border="1" data-bbox="1707 1000 2003 1122"> <thead> <tr> <th data-bbox="1707 1000 1806 1032">BB</th> <th data-bbox="1806 1000 1904 1032">BT</th> <th data-bbox="1904 1000 2003 1032">BK</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td data-bbox="1707 1032 1806 1065"></td> <td data-bbox="1806 1032 1904 1065"></td> <td data-bbox="1904 1032 2003 1065"></td> </tr> <tr> <td data-bbox="1707 1065 1806 1097"></td> <td data-bbox="1806 1065 1904 1097"></td> <td data-bbox="1904 1065 2003 1097"></td> </tr> <tr> <td data-bbox="1707 1097 1806 1122"></td> <td data-bbox="1806 1097 1904 1122"></td> <td data-bbox="1904 1097 2003 1122"></td> </tr> </tbody> </table>	BB	BT	BK									
BB	BT	BK														

POPƆR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
POPƆR-BALAŊA 4 SELABOLE DEM	Bu wom wó wane o: 1.4.1 bere selabole kasem botarebia ne. 1.4.2 ta selabole yedaa kasem ne.	Selabole yedaa maana V - A, O. K - N, Ŋ, M KV - Ba, to, di, mɛ KVK - Kam, sem, bam, KVV - Luu, tio, dia, mɔɔ KVV - Kwo, swo, nwa, VKV - Aɔ, Ane, Atu,	Bereno popone botarebia o ke tɔn- chicheiru ne ye o laam woli bia se ba bwoŋi botarebia bam na wo pa se ba lore selabole siseina yam to. Bereno ma botarebia dedɛ o maa bere bia selabola dwoa yam Kasem ne to.	Bia pa ba tete botarebia ba daare ba bei selabola siseina yam. Bia bere selabole siseina yam botarebia balo na wo kabira kam baŋa ne to.
POPƆR-BALAŊA 5 KWORI	1.5.1 ta kwori na ye kolo to. 1.5.2 bere kasem kwori dwoa yam. 1.5.3 ta kwori totoŋa.	Kwori ye kwor-taŋa kam na zaŋe tei botarebia beeri maŋa ne to mo. Kwori dwoa maana: baŋa baŋa, ----- sɔŋɔ – (town) tetare ----- sɔŋɔ – (rib) tega tega ----- sɔŋɔ – (tree) <u>Kwori Totoŋa:</u> (i) ko bere ŋwɛ na sere daane tei to. (ii) Ko pɔɔre botarebia balo poponem na ye bedwe ye ba jege kura teiri teiri to daane. (iii) Ko pɔɔre botarebia, tacheiŋa de takukwi selo poponem na nye daane ye se kura ye teiri teiri to.	Bereno popone botarebia na jege kwori teiri teiri ye o laam woli bia se ba lore ba beeri na sere daane tei to. Bereno bane Kasem kwori totoŋa de bia bam.	Bia bwoŋi botarebia de kwori dwi dwi. Bia popone botarebia nana na wo kabira kam baŋa ne to ye se ba ke kwori nyenyero tem botarebia bam baŋa ne.

SENIOR HIGH SCHOOL – BENA YALEI - 2

POPƆR – KAMUNU 2

KASEM “ELECTIVE” SELABASE

KA – GA – KA – NI WOŊO KURI

TEENA KAMUNA YIM: Bu wom wó wane o:

- (i) na ka – ga – ka – ni-woŋo kuri wakia dede
(ii) na wakia dede pipiriteo ne

POPƆR-BALAJA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
POPƆR-BALAJA 1 YISEENA GAREM	Bu wom wó wane o: 2.1.1 ga tɔno o yerane.	Bia ga tɔno	Bereno woli bia bam se ba ma tɔno yere, ta-yum, de nyenyero ba wuuri ba ta tɔno kom wo wonnu. Bwe botarebia, nonoga taana, tacheiŋa de taane diira yadwonna garem dem ne Bereno ga fee se bia cheigi. Pa bia ga ba boboŋa ne.	Bia leiri bwia na nwoŋi garem dem ne to.
POPƆR-BALAJA 2 TɔNNO DWI DWI GAREM	2.2.1 kwei garem wakeeru tem o ga tɔnno dwi dwi.	Woli bia se ba kuri tɔnno na maŋe ba garem to, tɔnno garem diga kam ne	Bereno dɔɔse bia ba na gare tɔnno tei to se ba taa wae ba gara.	Bia popone tɔnno wo wone.
POPƆR-BALAJA 3 TAPUN-YUU DE TAPUN-SAJENA	2.3.1 bere tapun-yuu garem kateiri ne 2.3.2 bere tapun-sajena garem kateiri ne	Tapun-yuu de Tapun-Sajena	Bereno popone botara kabira kam baŋa ne. Bia ta naa ba popone woŋo se ko bere we ba se naa ba ve botara kam. Bereno na ke maana yato naa yana o ti, se o laam maŋe tapun-yuu de tapun-sajena yam na ye tei to.	Bia se ba ta tapun-yuu para gerafe ne naa garem dem ne.

POPOR-BALAJA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOJA	BIA TOTOJA
<p>POPOR-BALAJA 4</p> <p>NONOGA TAANA/TAGUNGWOLI</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>2.4.1 ta nonoga taana na ye kolo to, o pa nonoga taana maana ye o ma ya o mo tapuna</p>	<p>Nonoga Taana/Tagungwoli maana:- yi damma</p> <ul style="list-style-type: none"> - teija ba yi tega - wo ba gwae - je tana - naga ba jaane tega 	<p>Bereno pa nonoga taane o daare o maɓe de kuni o bere bia bam. Bereno doose bia se ba de pa nonoga taana. Bereno bwei bia se ba pa maana – nonoga taana yalo, ba na mae ba jaane pe lua, non-bwora lua de wonnu tedwonna to.</p>	<p>Bia popone nonoga taana yanu yanu ye ba ma ya ba mo tapuna</p>
<p>POPOR-BALAJA 5</p> <p>PIPIRITEO</p>	<p>2.5.1 ta pipiriteo na ye kolo ye o na wakia o taa maa pipiri tapuna de paragerafa</p>	<p>Kikeeru na wó woli se n pipiri taane se de vwo taane dedwoɓi ne to. Taane delo n na jege se n pipiri to. N ná pipiri taane dem pa se de vwo taane delo ne to.</p>	<p>(i) Bereno woli bia se ba pipiri ba ta feilim yera, yereseina, keinseina, keimbotarebia se ya vwo kasem ne.</p> <p>(ii) Bereno ke totoja dede botarebia, yeinwo taana yalei yam yedaa de ya kura.</p> <p>(iii) Ta-n jege yeinwo noona balo na noone taana yam yalei to gwewa naga seina.</p> <p>(iv) Pipiriteo kom jege se ko taa jege kuri mo.</p>	<p>Bia pipiri feilim tapuna de kateira se ya vwo Kasem ne ye ba daa pipiri Kasem se de vwo feilim ne tacheija de tapuna kateira baɓa ne de bia bam.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL – BENA YALEI 2

POPORE – KAMUNU 3

KASEM “ELECTIVE” SELABASE

POPONEM

TEENA KAMUNA YIM: Bu wom wó wane o:

- (i) na swa taane mɔɔnem baŋa ne
- (ii) wuuri o na poponem wakeeru o maa popone tapana dwi dwi

POPOR-BALAJA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
<p>POPOR-BALAJA 1</p> <p>KEIMBOTAREBIA NA VEI DE TAANGURINU TO DE KEIMBOTAREBIA NA BA VEI DE TAANGURINU TO</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>3.1.1 pɔɔre keimbotarebia na vei de taangurinu dedaane keimbotarebia na ba vei de taangurinu to daane.</p> <p>3.1.2 ma keimbotarebia na vei de taankuri to de balo na ba vei de taankuri to o maa ŋɔɔne naa o popone.</p>	<p>Keimbotarebia na jege taangurinu de keimbotarebia na ba jege taangurinu to.</p> <p><u>Keimbotarebia na jega taangurinu to maana:</u> di popone dole saŋe <u>keimbotarebia na ba jega taangurinu to maana:</u> si, jaane, do, te.</p>	<p>Bereno ma bwia o bobo zamesem dem Maana:</p> <ul style="list-style-type: none"> (i) N di be mo? (ii) N diim do maŋa ko mo? (iii) N jeeri wo mo sikuuli chwoŋa ne? (iv) N ke te mo n yi sikuuli zem? <p>Kwei bia leira n ma-n bere ba na sere daane tei to</p>	<p>Bia mɔ tapuna yanu yanu na jege keimbotarebia na jege taangurinu de yalo na ba jege to.</p>

POPƆR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
<p>POPƆR-BALAŊA 2</p> <p>KEIM MAŊA: KEIM NA KE MAŊA MAAMA, KEIM NA KEA, KEIM NA WORA DE KE, KEIM NA LAGE DE KE ETC.</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>3.2.1 ta wonnu na bera keim maŋa ye o ta ma te o toŋe lanyerane.</p>	<p><u>Maana:</u> di – dia , wora o di, laga o di, sae, saga, wó sa, wora o sae.</p>	<p>Bereno popone tapuna yalei yalei na bere keim na ke maŋa maama, de keim na kea de ke kabira kam baŋa ne.</p> <p>Bereno bane de bia tapuna yam kabira kam baŋa ne to se ba lore ya na dage bedwe tei to.</p> <p>Ke keim maŋa wonnu tedwonna tem de bia bam se ba lore te daane.</p>	<p>Bia popone tapuna yalei yalei dedaane keimbotare bia na bere keim maŋa dwoa yam to.</p>
<p>POPƆR-BALAŊA 3</p> <p>YERE TACHEIŊI</p>	<p>3.3.1 ta tacheiŋi na ye kolo to.</p> <p>3.3.2 ta yere tacheiŋi yera wonnu.</p> <p>3.3.3 ta yere tacheiŋi takukua wone o daare o ta de totoŋa.</p>	<p>Tacheiŋi ye botarebu naa botarebia na toge daane ba woe takukua wone to mo.</p> <p>Botarebu doa yere tacheiŋi <u>Maana:</u> Awɛ, tampogo, naao, nyɛŋa.</p> <p>Yere tacheiŋi na jege botarebia dedɛ to. <u>Maana:</u> Bu wom Bu-dedɔɔ kom Busankana kam Busankan-nasem wom</p>	<p>Bereno doose bia se ba ta tacheiŋi na ye kolo to.</p> <p>Popone tapun-mola kabira kam baŋa ne o daare o bwei bia se ba ta yere tacheiŋa yam ya wone de ya totoŋa ne ya na zege tei to. (i) <u>Awɛ</u> bwoŋi <u>Kada</u>. (ii) <u>Bakeira Kam</u> bwoŋi a nu. (iii) <u>Bakeir-dedɔɔ kom</u> mo bwoi. <u>Busankan kukula kam.</u></p>	<p>Bia mo botarebu doa yere tacheiŋa de botarebia dedɛ yere tacheiŋa yato yato.</p> <p>Bia bere yere, tacheiŋa totoŋa tapuni wone.</p>
<p>POPƆR-BALAŊA 4</p> <p>KEIMBOTAREBU TACHEIŊI</p>	<p>3.4.1 maŋe keimbotarebu tacheiŋi na ye kolo to.</p> <p>3.4.2 bere keimbotarebu tacheiŋi wo wonnu.</p> <p>3.4.3 bere keimbotarebu tacheiŋi zega jei takukua ne.</p>	<p>(i) Keimbotarebu tete yerane (ii) Keimbotarebu de o zeinna <u>Maana:</u> (i) Awɛ <u>bwoŋi</u> Kada. (ii) Awɛ <u>wora</u> o <u>bwoi</u> Kada.</p>	<p>Bereno popone tapuna kabira kam baŋa ne de keimbotarebu tacheiŋa ye o pa bia bam bere tacheiŋa yam ba daare ba ta ya na zege tei tapuna yam ne to de ya nyenyego.</p>	<p>Bia popone keimbotarebu-tacheiŋa ba maa guri yere tacheiŋa yalo ba na popone faŋa to.</p>

POPŌR-BALAŪA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŪA	BIA TOTOŪA
POPŌR-BALAŪA – 5 TAANE VAŪEM/ TAPUN-SENYE	Bu wom wó wane o: 3.5.1 ta taane vaŷem/tapun-senye na ye kolo to. 3.5.2 mɔ takukwi de keimbotarebu-vaŷena ye o ta wane o lore keimbotarebu-vaŷena takukwi wone.	Keimbotarebia balei naa zanzam na toge daane tapuni wone ye taleinu wo leigi ba daane <u>Maana:</u> (i) Ab nyoge sana o bugi o to o bworí o naga. (ii) Kawuri kwei mena o vwo kazoge o zo o maa cho muni o sole gole o di o su o daare Awolibana o yage.	Bereno popone keimbotarebu-vaŷena/tapoun-senye tapuna kabira kam baŷa ne se bia ta keimbotarebu-vaŷena yam ya wone Pa se ba ke kikió konto kuni dede se ko woli ba.	Bia popone tapuna yanu na jege keimbotarebu-vaŷena to.
POPŌR-BALAŪA - 6 KEINSEINI TACHEIŪI	3.6.1 maŷe keinseini tacheiŷi na ye kolo to. 3.6.2 bere tacheiŷa yadwonna na wae ya toŷa keinseini totoŷa to. 3.6.3 ta ye o ma ya o mɔ tapuna Lanyerane.	<u>Maana:</u> Keinseina yerane: Lela lela, mɛ mɛ, diim ywo Keinseini + Keinseini: Soŷo + diim Keinseini + Keinseini + Keinseini Katega vei soŷo lela diim	Bereno popone tapuna na jege keinseina tacheiŷa to kabira kam baŷa ye se o woli bia se ba ta techeiŷa yam nyenyego, totoŷa de ya zege jei tapuna yam wone.	Bia popone keinseina tacheiŷa yaredo se ba maa guri keimbotarebu-tacheiŷa yam ba na maŷe ba zamese to.
POPŌR-BALAŪA 7 YERESEINA	3.7.1 ta yereseini na toŷe kolo to. 3.7.2 ta yereseina dwoa. 3.7.3 ma yereseina dwoa yam yalei to o maa mɔ/taa tapuna lanyerane.	<u>Yereseina totone:</u> Yereseina tɛ ya seini yera mo <u>Yereseina zega jei tapuna ne:</u> Yereseina na tane de yera to (Attributive) <u>Maana:</u> Ka-laao Bu-dedɔɔ Na-zwono Yereseina na wae ya zege taamkugu jei ne ye taane dem kuri wo leiri to: Adoa ye <u>babea</u> mo.	Bereno kwei yere tacheiŷi de takukwi o woli bia se ba ta: (i) yereseina na tane de yera to zega jei de ya totoŷa tacheiŷa ne. (ii) yereseina na wae, ya zege taamkugu jei ne to totoŷa tacheiŷa wone.	Bia mɔ tapuna yana yana de yereseina dwoa yalei yam.

POPƆR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
<p>POPƆR-BALAŊA - 8</p> <p>BOTAREBU – DI BALWA: TALEINA “EMPHATIC” “POST POSITIONS” ETC.</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>3.8.1 maŋe botarebu-di balwa totoŋa</p>	<p><u>Botarebu-di balwa:</u> Taleina – se, pa, naa, ye, de “Emphatic” – mo “Post positions” ne etc. <u>Maana:</u> (i) Ada de Awe wora (taleinu) (ii) Agnes mo se ko dage Ann (“emphatic”) (iii) O wo diga kam baŋa ne mo (“post positions”)</p>	<p>Bereno ma tapuna o bere bia se ba lore botarebu-di balwa bam dwi dwi to.</p>	<p>Bereno popone tapuna fuga o daare o bei bibeiri botarebu-di balwa bam kura ne se bia bam ta ba na ye dwoa yalo to.</p>
<p>POPƆR-BALAŊA - 9</p> <p>TAPANE: TOLEM, MAŊEM, WOŊO KEIM</p>	<p>3.9.1 guli wonnu na wola tapana dwoa dwoa, yam poponem seeni to</p>	<p>Tolem, Maŋem, Woŋo keim</p> <p>Mage nikantɔgo se ko bere n se mo naa n ve taane dem mo.</p>	<p>Jwoori n vwo SHS 2 popɔre-kamunu 3, popɔr-balaŋa 6 n ni kolo na wora n ma-n zeini n tete</p>	<p>Bia popone tapane bereno na wó pa ba to.</p>
<p>NIKANTɔGO</p>	<p>3.9.2 ta o boboŋa nikantɔgo ta-yuu baŋa ne</p>	<p>Yedaane: botarebia de taane dem bere we ko ye yedaane leta mo</p> <p>Yedaane leta nyenyego</p>	<p>Bereno popone nikantɔgo ta-yuu kabira kam baŋa ne. Maana: “kaana toŋa ba dwoi baara”</p> <p>Laam woli bia se ba lore ba na wó mage nikantɔgo kom tei to.</p>	<p>(i) Bia ke jei selo ba na wo mage nikantɔgo da to (ii) Bereno pa bia nikantɔgo ta-yuu se bia popone ko baŋa ne.</p>
<p>YEDAANE LETA POPONEM</p>	<p>3.9.3 popone yedaane leta se ka da chwoŋa chekke</p>		<p>Bereno woli bia se ba ke bana yedaane leta poponem baŋa ne: (i) Adorɛse (ii) Dɛ (iii) Jɔɔnem (iv) Leta kam tete (v) Gurim (vi) Yere</p>	<p>Bia popone yedaane leta ta-yuu ba bereno na pe ba to baŋa ne.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL – BENA YALEI 2

POPƆR – KAMUNU 4

KASEM “ELECTIVE” SELABASE

LARA/NABAARA WONNU DE CHULLU KIKEERU

TEENA KAMUNA YIM: Bu wom wó wane o:

- (i) ni ye o nege Kasena nabaara wonnu de chullu kikeeru
- (ii) na wakeeru na wó woli o se o ta tɔno wo wonnu

POPƆR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
<p>POPƆR-BALAŊA 1</p> <p>LUSEI/NAGORO</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>4.1.1 mane lusei nyenyego.</p> <p>4.1.2 ta lusei nyɔɔre o daa kam ne.</p>	<p><u>Wonnu na jege se te bwe</u></p> <p>(i) Taane dem de de diira</p> <p>(ii) Taane diira. Maana jwor-tea</p> <p>(iii) Lusei lein-leenu wom na leena lei sem tei pae ko vei yuu to.</p> <p><u>NYƆƆRE</u></p> <p>a) Se zuli twa</p> <p>b) Se woli lein-leenu wom pae o wae o leena</p> <p>c) Se woli bia pae ba de zamesa lei sem</p> <p>d) Se woli pa se nɔɔna ba swei nabaara wonnu</p> <p>e) Ba ma se ba bwe nɔnɔnno</p> <p>f) Se pae nɔɔna boboŋa jwoori lua kam baŋa.</p>	<p>Bereno tɔge bia yiga se a ke bana kolo ŋwaane ba na puli lusei ye ba leeni se to.</p> <p>Bereno wae o bera o tete naa o bwoŋi nɔɔno se o baa bere bia bam lusei de se wonnu.</p>	<p>Bia popone luseiŋa na jege siseina nana to.</p>

POPƆR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
<p>POPƆR-BALAŊA 2</p> <p>DENDE DE DENDE-KENKAGELA</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>4.2.1 ta dende na sere de dende-kenkagela tei to.</p> <p>4.2.2 ta dende de denke-kenkagela nyɔɔre.</p>	<p><u>Dende</u> Dende ye kwɛɛra wonnu mo na woli bia pa se ba swa bera. Dende ye taane mo na lage leirim to.</p> <p>Se jege leira na jege kuri naa leira na ba jege kuri.</p> <p><u>Dende-kenkagela:</u> Ya ye kwɛɛra wonnu mo nɔɔno na jege se o tiini o boŋe se o laam leiri</p> <p><u>Yedaa</u> (i) Boboom (ii) Botare (iii) Bwia</p>	<p>Bereno woli bia se ba lore wonnu tento daane.</p> <p>Bereno de dende se bia lore.</p> <p>Bereno naa bia de dende se badwonna lore.</p> <p>Ke konto nɔɔ de dende kenkagela.</p> <p>Bereno woli bia se a bane dende-kenkagela yedaa.</p>	<p>Bia ke dende kayɔɔ.</p>
<p>POPƆR-BALAŊA 3</p> <p>KURI NA NWOŊI Mɛ SENSOLE</p>	<p>4.3.1 ta sensole dwoa yanto ye o ta ya nyɔɔre.</p>	<p>Kuri na nwoŋi mɛ sensole: Sensole na tɛ nɔɔna nabaare kuri na nwoŋi mɛ to.</p>	<p>Bereno ta maana dedwe o daare o bwei bia se ba de ta sensole na bere ba dwi naa ba nabaare kuri na nwoŋi mɛ to.</p> <p>Bereno bane de bia kuri na – nwoŋi – mɛ sensole nyɔɔre.</p>	<p>Bia vei ba bwei, ba lore ba dwi dem na nwoŋi mɛ to.</p>
<p>POPƆR-BALAŊA 4</p> <p>LEI:</p> <p>BU GANEM, TOTOŊA de TIGURA LEI</p>	<p>4.4.1 manje lei sem o daare o ta se nyɔɔre ba daa kam ne.</p>	<p><u>LEI</u> (i) Ba leena bu ganem lei ba maa gane bu mo naa, ba leena se bu wom dɔ mo.</p>	<p>Bereno pa maana lei o daare o pa bia de ta sedwonna.</p>	<p>Bia popone lei sem sedwonna ba tonno ne.</p>

POPOR-BALAJA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOJA	BIA TOTOJA
<p>POPOR-BALAJA 5</p> <p>CHULLU DE DUURA</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>4.5.1 maŋe chullu na ye wonnu telo to.</p> <p>4.5.2 ta wonnu teta se ko bere kolo ŋwaane dé na jege se dé taa jege chullu naa dé yage te to.</p>	<p><u>Chullu Nyɔɔre:</u></p> <p>(i) ko pae nabiina zoore daane de nimɔɔ</p> <p>(ii) ko pae nabiina ke keim-laaro</p> <p>(iii) ko wola pae nabiina lore ba dwi</p> <p><u>Chullu Dwoa</u></p> <p>(i) chullu de na ŋɔɔna de ni to (verbal):</p> <p><u>Maana:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - ko chula se nɔɔno fwooli tete ne - ka bwonji botarebia/taana badwonna nɔɔno na wora o di – e.g. “chana”, “tiabu”, “memena” “A mage a ni mo se o wo mage a naga” etc. <p>Chullu telo nɔɔna na ba jege se ba ke to:</p> <p>- <u>Kikia chullu (Non-verbal)</u></p> <p><u>Maana:</u> Navannea chuli chea gom naa ka dim</p> <ul style="list-style-type: none"> • Paga tiina chuli nyerɔ • Manyara chuli chare • Kayara chuli faao • Ba ba le noa ba bere to ba na zere o • Pwooni yiga gwalem etc. <p>Dé taa jege chullu nyɔɔre:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ko woli pae dé wae dé tete dé jaana - ko wola dé yezura seeni - ko woli dé vara de teeni kɔno seeni 	<p>Bereno woli bia se ba pɔɔre chullu ba ke telo ba na ŋɔɔna de ni de telo ba na ba jege se ba ke to.</p> <p>Bereno bane chullu na zege me to de bia</p> <p>Bereno pa se bia ta chullu kuri na woe ba de sem ne.</p> <p>Bereno woli bia se ba pɔɔre chullu tem ba ke dwoa yalei yam ne.</p> <p>Bereno bane chullu kuri na zege me to de bia bam.</p> <p>Bereno tɔge bia yiga se ba bane chullu na ye tei to.</p> <p>Bereno woli bia se a pɔɔre chullu telo na jege waarem de telo na ba jege waarem te chɔgem maŋa ne to.</p> <p>Bereno ta chullu teiei se bia ke bana te baŋa ne ba maŋe de lelei ŋwea naga na vei tei to.</p>	<p>Bia popone chullu telo na ŋɔɔne de ni to tena</p> <p>Bia popone chullu telo nɔɔna na ba jege se ba ke to tena.</p> <p>Bia mage nikantɔgo chullu baŋa ne – “chullu jege nyɔɔre naa te ba jega” naa ba popone ta-yuu kom baŋa ne</p>

POPƆR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
POPƆR-BALAŊA 5 DUURI	Bu wom wó wane o: 4.5.3 ta o daare o maŋe duuri na ye kolo to. 4.5.4 ta o daare o maŋe waarem ba na pae nɔɔno o na chɔge duuri.	Ka du de ka chulu wɔŋo-duuri se ko bere yiseena.	Bereno wae o bwɔŋi nɔɔno se o baa ŋɔɔne chullu ŋɔŋa o bere bia bam. (i) Bereno bwei bia se ba ta duura dwoa ba na jege ba maa dua ba daa kam ne to. Bereno bane de bia waarem delo ba na wo pa nɔɔno o na chɔge duuri to Bereno bane duura nyɔɔre de bia bam.	Bia popone duura yalei na sale de we, tangɔna etc. Bia popone duura yalei de ya waarem.
POPƆR-BALAŊA 6 NABAARA SAREYA/TAANE DIM CHWEI	4.6.1 ta vuvuga dwoa na wora nɔɔna laŋa ne. 4.6.2 ta vuvuga yanto sareya/taane na di tei. 4.6.3 ta nabaara sareya/taane dim nyɔɔra yato.	Sɔŋɔ vuvuga Da/Kateiri vuvuga Teo kom vuvuga Nɔɔno de odwɔŋi vuvuga Nɔɔno de teo vuvuga etc. - ko fɔge nɔɔna daane - ko ba tiini ko chɔge jeŋa - Nɔɔna zamesa swa ko baŋa ne etc.	Bereno woli bia se ba ta vuvuga dwoa na wora sɔŋɔ ne, kateiri, teo ne etc. Bereno bane vuvuga sareya dim sɔŋɔ ne, kateiri de teo ne etc. Bereno tɔge bia yiga se ba ke bana nabaara sareya dim wolim de ya chana baŋa ne.	Bia popone vuvuga dwoa yalei na ke sɔŋɔ de daa ne, ba daare ba bere nɔɔna balo na ke vuvuga yam to. Bia maŋe vuvuga sareya dim na vei tei sɔŋɔ, daa de teo ne to. Bia mage nikantɔɔɔ ta-yuu konto baŋa ne, “Nabaara sareya/taane dim gara kɔɔta sareya/taane dim”
POPƆR-BALAŊA 7 DAM	4.7.1 ta dam dedaane de dwoa.	Dam ye wɔŋo na woli nɔɔno pa se o wae a ni nɔɔna baŋa ne de zurim to mo <u>Dam dwoa</u> (i) sɔŋɔ dam (ii) sikuuli dam (iii) kateiri dam (iv) Totoŋa jei dam (v) Teo kom dam	Bereno ma bwia de leira o pa bia ŋɔɔne dam na ye kolo to Maana: Wɔ mo jege dam jei sento ne? (i) Sɔŋɔ ne (ii) sikuuli ne (iii) kateiri dem ne (iv) totoŋa jei ne (v) teo kom ne	

POPOR-BALAJA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOJA	BIA TOTOJA
POPOR-BALAJA 7	Bu wom wó wane o:		Bereno:	
DAM	4.7.2 ta nɔɔna balo na jege dam ba di to totoja yato.	<u>Totoja</u> (i) Ba wola se nɔɔna ta toge wade (ii) Ba ni wonnu baɔa ne pa se zurim wora kateiri dem ne (iii) Ba wola nɔɔna wonnu dede baɔa ne	bane de bia nɔɔno na di dam to totoja.	Bia ta nɔɔna banto fee totoja yanu yanu: (i) sikuuli bia yuu tu (ii) sikuli yuu tu (iii) Pɛ (iv) MP/DC, Assembly nɔɔno etc.
	4.7.3 ta wonnu tenu na tɛ kolo ɔwaane ba na jege se ba taa nege nɔɔno na jege dam o di to.	- Ko pae zurim wora - Ko pae nɔɔna zuli daane - Ko cho wolɔnno nɔɔna baɔa ne ko yaga - Ko pae nɔɔno maama ke o fee totoja - Ko pa se nɔɔna ba chɔga jeɔa-wonnu na ye nɔɔno maama nyem to - Ko pa dam diru wom jege baare de wopwolo se o taa ke a totoja lanyerane	bane de bia kolo ɔwaane ba na jege se ba taa nege nɔɔno wolo na di dam to.	Bia popone tapuna yanu na tɛ kolo ɔwaane sikuuli bia na jege se ba taa tɔga sikuuli wade to.
POPOR-BALAJA 8				
ɔTɔJA	4.8.1 ta o daare o maɔe kikeeru de na mae de tɛ taane ye ko dage ni ɔTɔJA to.	Nɔɔno yetega kikeeru de nyenyero de gulu magem taana etc.	woli bia se ba ta yetega kikeeru na tɛ taane to.	Bia ta nyenyero tena na tɛ taane to de tɛ kura
	4.8.2 ke kikeeru na bere taane to.	Yetega taana, kikeeru de nyenyero: - Yuu gɔgesem - Jeɔa zeinim - Ye-nyɔna - Tentɔreme yagem kaduga ne - Ka pɔɔre zwɛ ka tiji chwo-ponpwea ne etc.	ma o yetega o maa ke kikeeru se bia ta te na tɛ kolo to ma bwia de leira na wó woli bia se ba lore gulu taane nyɔre	
	4.8.3 ta gullu na ma ko tɛ taane tei.	- Dé mae gulu de tɛ kadiko lua - Dé mae de tɔɔla - Dé mage de seina nɔɔna - Dé mage de zuli lwi		

POPŎR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
<p>POPŎR-BALAŊA 9</p> <p>POPONEM LARA (SENSŎLE-DEDŎRO de KWĒERA)</p>	<p>Bu wom wŏ wane o:</p> <p>4.9.1 ta sensŏle-de-dŏro de kwĒera na sere daane tei to.</p>	<p>Sensŏle-dedŏro: sensŏla na popone ka sŏne daane ye ka jege popŏre</p> <p>KwĒera – Ya popone se nŏna mo ke ya kwĒera jei ne. KwĒera wo jege popŏre-kamuna de balwa de wonnu na bere kikeeru na wŏ ke tei to.</p>	<p>Bereno woli bia se ba ta Kasena sensŏle-dedŏro tŏnno yera.</p> <p>Bereno bane de bia wonnu telo na bere we sensŏle-dedŏro ba nye de kwĒera to.</p>	<p>Bia popone wonnu tei na bere we sensŏle-dedŏro ba nye de kwĒera to.</p>
<p>POPONEM LARA (WOKANVWA de CHEGA SENSŎLE)</p>	<p>4.9.2 maŋe wokanvwa sensŏle na sere de chega sensŏle tei to.</p>	<p>Wokanvwa sensŏla – sensŏla nŏno na me o bobŏŋa o popone</p> <p>Chega sensŏla – sensŏla na te wonnu na seene te ke to.</p> <p>“Biography” – sensŏla na bere nŏno na popone wodwoŋi ŋwea naga to.</p> <p>“Autobiography” – Nŏno na popone o tete ŋwea naga sensŏla to.</p>	<p>Bereno woli bia se ba ke wokanvwa de chega sensŏle tŏnno yera yera.</p> <p>Bereno woli bia se ba pŏre chega sensŏle tŏnno ba ke nŏno na popone wodwoŋi ŋwea naga de nŏno na popone o tete ŋwea naga sensŏle ne.</p>	
<p>POPONEM LARA (TAAMKUGU de SWA SENSŎLA NA BERA TO)</p>	<p>4.9.3 ta seina taane taamkugu dedaane taane dem na bere swa yalo to.</p>	<p>Taamkugu – Botarebu naa tacheiŋi na te sensŏla taane kukuanu to mo:</p> <p>Swa sensŏla na bere to yeini ya zege taamkugu kom ne mo, Ba mae tapuni mo ba maa popone ya.</p>	<p>Bereno ma sensŏl – kukua, seina taan-kukua o maa bere taamkugu de swa sensŏla na bera na sere daane tei to.</p>	<p>Bia ye seina ta-kukua ba bere taamkugu de swa sensŏla na bere to.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL – BENA YATƆ 3

POPƆR – KAMUNU 1

KASEM “ELECTIVE” SELABASE

FƆNƆLƆJI

TEENA KAMUNA YIM: Bu wom wó wane o:

1. ta fɔnɔlɔji kikeeru na ke Kasem ɛɔɔa de de poponem ne to

POPƆR-BALAJA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOJA	BIA TOTOJA
<p>POPƆR-BALAJA 1</p> <p>NI,MOMƆŊƆRƆ DE MOMƆŊƆRƆ-NI SƆƆRO</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>1.1.1 maɛe ni, momɔŋɔrɔ de momɔŋɔrɔ-ni sɔɔro na ke tei to.</p> <p>1.1.2 ta momɔŋɔrɔ-sɔɔro na ye telo to.</p> <p>1.1.3 bere momɔŋɔrɔ sɔɔro keim na toɛe kolo to.</p>	<p><u>Ni sɔɔro</u> Ŋɔɔa vio kom toɛe ni dem yerane mo. /a, e/ l ---- p, f /</p> <p><u>Momɔŋɔrɔ sɔɔro</u> Ŋɔɔa vio kom toɛe momwa yam wone yerane mo. /m n ɛ -- /</p> <p><u>Momɔŋɔrɔ-ni sɔɔro</u> Ŋɔɔa vio kom toɛe ni de momwa yam. /l, a, / mo , Vawola yerane mo vio kom toɛe ni dedaane momwa ko nwoɔa.</p> <p>Momɔŋɔrɔ sɔɔro keim totoɔa (i) te maɔne botarebu-doora (ii) te bere taana na sere daane tei.</p>	<p>Bereno ke o bere ni, momɔŋɔrɔ de momɔŋɔrɔ-ni sɔɔro tem na sere daane tei to.</p> <p>i. Bereno toɛe bia yiga se ba ke ni sɔɔro se- + te ta ye momɔŋɔrɔ ni sɔɔro (kɔnsɔnanta) Maana: /f-----</p> <p>ii. Bereno woli bia se ba ke momɔŋɔrɔ-ni sɔɔro. Maana: /a, e, ʒ, l (L)/. etc.</p> <p>Bereno woli bia se ba ta momɔŋɔrɔ sɔɔro keim totoɔa.</p>	<p>Bia ke beeri ni, momɔŋɔrɔ, de momɔŋɔrɔ-ni sɔɔro baɔa ne</p> <p>Bia cheigi Bereno na kea momɔŋɔrɔ de momɔŋɔrɔ-ni sɔɔro tei to ye se ba popone te.</p> <p>Bia ke gurupa ba popone botarebia fiinlei na jege momɔŋɔrɔ-ni sɔɔro.</p>

POPOR-BALAJA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOJA	BIA TOTOJA
POPOR-BALAJA 2 SOORO LEIRIM TE NA SALE DAANE	Bu wom wó wane o: 1.2.1 bere me sooro na wae te leira te na zege te sale daane, botarebia de tacheija wo ne.	Sooro na leira te na zege te sale daane. Maana: - Keim + seini = keinseini	i. Bereno ma maana o bere sooro leirim te na sale daane.	Bia popone botarebia banu na jege sooro leirim, te na zege te sale daane.
POPOR-BALAJA 3 NIGUGURIM	1.3.1 pa sooro na jege nigugurim to.	<u>Sooro na jege nigugurim</u> Maana: /sw, kw, bw, ---/	Bereno tóge bia yiga se ba ta sooro telo na jege nigugurim to. Kwaga vawola de (r) ba jege nigugurim.	Bia popone sooro teredo na jege nigugurim.
POPOR-BALAJA 4 VAWOLA YAGEM	1.4.1 bere vawola yagem kasem ne.	Maana: - i) boboja + kamuna = boboj-kamuna ii) kaane + nasem = kanasem iii) kukura + bu = kukur-bu iv) gole + sola = gol-sola	Ma maana n woli bia se ba lore vawola yagem Kasem ne. - Bereno pa se bia lore we vawola yagem ke rɔɔja yerane mo, se ya ba ke poponem ne	Bia popone botarebia na jege vawola yagem. Bia bere maana sooro me vawola yagem na ke to.

SENIOR HIGH SCHOOL – BENA YATƆ 3

POPƆR – KAMUNU 2 KASEM “ELECTIVE” SELABASE KA-GA-KA-NI WOƆO-KURI

TEENA KAMUNA YIM: Bu wom wó wane o:

- (i) na garem wakeeru o woli da
- (ii) na wakio o taa mae o popona kukuanu
- (iii) na pipiriteo wakeeru o woli da

POPƆR-BALAJA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOƆA	BIA TOTOƆA
POPƆR-BALAJA 1 a) KA WEENI KA GA LELA KA KƆ (ka jwoori ka ni)	Bu wom wó wane o: 2.1.1 ga tɔnno dwi dwi.	Ga tɔnno.	Bereno woli bia se ba ga bobo paragerafe dem dedaane paragerafe yalei tu bibeiri selei sem, se ko woli ba se ba lore kolo na saƆe to.	Bia ga tɔnno ba daare ba leiri bwia.
	2.1.2 ga tɔnno dwi dwi se o ni te kuri.	Tɔnno dwi dwi garem.	Bereno zeini bia se ba ga tapane dem ba ti se ba laam jwoori ba zuri yera ba ga.	
POPƆR-BALAJA 2 KUKUANU POPONEM	2.2.1 zamese ba na popone kukuanu tei to.	Tapum-yuu de tapuna yadwonna dedaane ya na toƆe kolo to.	Bereno ma maana dede o woli bia se ba lore tapum-yuu de tapuna yadwonna garem ne.	Bia ke kukuanu poponem totoƆa.
	2.2.2 ke totoƆa dede kukuanu poponem baƆa ne.		Bereno ma bwia de leira o woli bia se ba lore tapuna yadwonna yam totoƆa.	
POPƆR-BALAJA 3 PIPIRITEO (ka jwoori ka ani)	2.3.1 na pipiriteo wakeeru dede ne o na nea kolo SHS 3 popore-balaƆa 2 ne to.	Pipiriteo wonnu zamesem dede.	Bereno woli bia se ba ke pipiriteo wonnu dede paragerafa de garem yadwonna baƆa ne.	Bia pipiri Feilim tapan-kukwi ba keKkasem ne.

SENIOR HIGH SCHOOL – BENA YATƆ 3

POPƆR – KAMUNU 3

KASEM “ELECTIVE” SELABASE

POPONEM

TEENA KAMUNA YIM: Bu wom wo wane o:

- (i) na yeinwo takukua de ka wo wonnu baƆa ne.
- (ii) na wakeeru o maa popone nɔno niyeila de taane dem na pipiri de ta to.
- (iii) zamese o na wakeeru tapane poponem ne.

POPƆR-BALAƆA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOƆA	BIA TOTOƆA
<p>POPƆR-BALAƆA 1</p> <p>TAKUKUA</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>3.1.1 ta takukua na ye kolo to.</p> <p>3.1.2 ta takuku-dedɛero de takuku-kabwona na sere daane tei to.</p>	<p>Takukua</p> <p>i. Takuku-yuu ii. Takuku-kabwona</p> <p>Takukua wae ka jege botarebia balei naa zamzam na jege taamkugu de keimbotarebu. Maana: - 1. Wɛ yei. 2. Amena kɛ kara. 3. Kalɔ zore weeru tem.</p> <p>BaƆa takukwi sento jege taamkuru de keimbotarebia ye se jege kuri.</p> <p>Takuku – kabwona ye takuku – dedɛero mo dedaane botarebia badwonna.</p>	<p>Bereno ma bwia de leira o woli bia se ba lore takukua wo wonnu.</p>	<p>Bia popone maana yanu yanu na bere takuku-yuu de takuku-kabwona to.</p>

POPƆR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
POPƆR-BALAŊA 1 TAKUKUA	Bu wom wó wane o:	Maana: Takuku – dedεero Adua di kaane Takuku – kabwona Talein kabwona + Takuku- dedεero ná, ná + Adoa di kaane Adoa na di kaane to ----- Adoa ná di kaane -----	Bereno mɔ tapuna dwi-dwi na bere takuku-yuu de takuku-kabwona to se ko woli bia.	
POPƆR-BALAŊA 2 TAPUNA DWOA	3.1.3 ta takukwi dwoa yam de se totoŋa. 3.2.1 ta tapuna dwoa nyenyego naa ya yedaa de ya totoŋa.	Ta-kukwi dwoa: Yere takukua Keinseini takukua Yereseini takukua Tapuna: Dwoa <u>Yedaa</u> i. Tapum – mɔlɔ ii. Tapum – liliru iii. Tapum - junjuu <u>Tapuna Totoŋa:</u> i. Botara ii. Bwia iii. Fefeo iv. Ŋɔna	Bereno ma takukwi o bere yere takukua, keinseini takukua dedaane yereseini takukua. Bereno jwoori o ke bana se bia guli ba na zamese kolo takukwi baŋa ne to. O pa se bia maane we Tapum-mɔlɔ ye bedwe mo dedaane takuku-dedεero. Bereno popone maana tapuna o maa bere bia bam se ba na tapuna yam yedaa de ya totoŋa. (a) <u>Yedaa:</u> Tapum-mɔlɔ, Tapum-liliru de tapum-jusa ne. (b) <u>Ya Totoŋa:</u>	Bia popone tapuna yalei yalei se ya bere: 1. Yere takukua 2. Yereseini takukua 3. Keinseini takukua Bia popone tapuna fuga fuga se ya bere tapum-mɔlɔ tapum-liliru de tapum-junjuu
POPƆR-BALAŊA 3 KA TOLE NƆƆNO NI- YEILA	3.3.1 ta nƆƆno niyeila de ka tole nƆƆno niyeila na sere daane tei to.	<u>NƆƆno niyeila:</u> - Botarebia bam konto nƆƆ - Ka ma nƆƆno niyeila poponem wade naa kolɔm. <u>Ka tole nƆƆno niyeila:</u> - ko leiri keim maŋa, yereleirina, keinseina maŋa dedaane jei - poponem wade tera.	i) Botara, Bwia, Fefeo, ŋɔna, etc. Bereno da bia yiga se ba pa nƆƆno ni- yeila tapuna. Maana: A wó vwo chwoŋa jwaane: O we, "A wó vwo chwoŋa jwaane. Bereno woli bia se ba pipiri nƆƆno niyeila tapuna se ya ji ka tole nƆƆno niyeila tapuna. (i) O we o wó vwo chwoŋa ka na poore.	Bereno popone nƆƆno ni- yeila tapuna se bia laam pipiri ya se ya ji ka tole nƆƆno ni-yeila tapuna.

POPƆR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
POPƆR-BALAŊA 4	Bu wom wó wane o:			
TAPUNA YEEM	3.4.1 ta tapuni wo wonnu de te totoŋa.	<u>Tapuni dem wo wonnu totoŋa</u> Taamkugu Keimbotarebu	Bereno ma tapuna dwi dwi o bere bia tapuna yam. Maana: <u>Kaloo</u> <u>Saga.</u> TK K	Bereno popone tapuna yanu se bia bere ya wo wonnu tem.
TAPUNI YEDAA	3.4.2 ye tapuni dem wo wonnu tem.	Taamgurinu Taamnaga	<u>Kane</u> <u>dia</u> <u>mumuna kam.</u> T.K. K. T.G.	
POPƆR-BALAŊA 5				
a) TAPANE				
I) TOLEM	3.5.1 guli ba na popona wonnu tento tei:	Tolem	Ka jwoori ka zamese – ni (SHS 3) popƆre-balaŋa 9 na woe popƆre-kamunu 3 ne to.	Bia popone tapane ta-yuu ba bereno na wó pa ba to baŋa ne.
II) MAŊEM	Tolem	Maŋem		
III) WOŊO-KEIM	Maŋem	Woŋo-Keim		
IV) NIKANTƆGƆ	Woŋo-keim NikantƆgƆ tapana.	NikantƆgƆ		
b) NIYEILA POPONEM				
	3.5.2 popone niyeila poponem Natokka.	Ko fe se niyeila tapane taa jege wonnu tento mo. i. Ta-yuu ii. Boboa (ta-n yei non-kamuna ni ne)	Bereno bwei bia o ni ba taba ba ni naa ba gaga niyeila taane na, ye se o ma ba leira yam o ma bobo berem dem.	Bia popone niyeila taane tayuu kom bereno na wó pa ba to baŋa ne.
	3.5.3 popone ni-yeila tapane na lamma to.	iii. Yedaa iv. Gurim	Bereno de bia ke bana wonnu telo na woe berem dem kugu ne to.	
		Ka zuli non-kamuna Maana: - Chaaman, A pɛɛ --- etc. Botarebia na bere boboŋ-doora de, déna mae ba de maa ŋɔɔna tei, de gurim botare to. Maana: "De ko de" "Konto ŋwaane", "Se a tata a woli da" etc.	Bereno pa tayuu se bia ke bana ko baŋa ne.	

POPOR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
c)i. Leta poponem (totoŋa Letaaro)	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>3.5.4 popone wonnu telo na jege se te taa wora totoŋa letaaro wone to.</p> <p>3.5.5. ma botarebia na maŋe to o popone totoŋa leta</p> <p>3.5.6 popone totoŋa leta dwi delo maama</p>	<p><u>Totoŋa leta kam wo wonnu:</u></p> <p>(a) Adorese (b) De (c) Jwoŋinu adorese (d) Joɔnem (e) ta yuu (f) Yedaa (g) Gurim (h) "Subscription" (i) Jeŋa-tijim (j) (Yere)</p>	<p>Bereno bane totoŋa leta wo wonnu tem kuri de bia.</p> <p>Bereno pa tayuu se o de bia bam ke bana ko baŋa ne.</p>	<p>Bia popone totoŋa leta tayuu kolo bereno na wó pa ba to baŋa ne.</p>
c) ii. A-wo-tiini-a-me-de-nɔɔno Letaaro.	<p>3.5.7 ma botarebia de taana na maŋe to o ma popone a-wo-tiini-a-me-de-nɔɔno letaaro.</p>	<p>Letaaro na vei nawarena dé nɔɔna dé na weeni dé yei to tei, <u>Leta kam wo wonnu</u></p> <p>Adorese De Joɔnem Zula taane Yedaa-Taane dem jege se de taa ye taane na maŋe to mo. Gurim "subscription" yere.</p>	<p>Bereno bane de bia leta kam wo wonnu, de botarebia de taana yalo na maŋe se ba taa mae ba popone ka to.</p>	<p>Bia popone a-wo-tiini-a-me-de-nɔɔno leta, tayuu kolo bereno na wó pa ba to baŋa ne.</p>
d) Nikantɔgo	<p>3.5.8 popone nɛ selo na tɔga se maa mage nikanɔgo to.</p> <p>3.5.9 popone nikanɔgo tapane tayuu kolo maama ba na wó pa-o to baŋa ne.</p>	<p>Boboa ta-yuu, sɛɛna de veena, de zula botare.</p> <p>Gurim taane na bere n na sɛ naa, n na vea ta-yuu kom to.</p>	<p>Bereno pa tayuu kolo bia na wó mage nikanɔgo ko baŋa ne to.</p>	<p>Bia popone nikanɔgo tapane ta-yuu kolo bereno na wó pa ba to baŋa ne.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL – BENA YATŌ 3

KASEM “ELECTIVE” SELABASE LARA/NABAARA WONNU DE CHULLU

TEENA KAMUNA YIM: Bu wom wó wane o:

- i. zamese lara wonnu de lelei ŋwea na vei tei to
- ii. ga Lara tónno tem ye o ni te kuri lanyerane

POPŌR-BALAIŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
<p>POPŌR-BALAIŊA 1</p> <p>MEMAIŊA</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>4.1.1 ta memaŋe na ye kolo to.</p> <p>4.1.2 ta memaŋa nyenyego.</p> <p>4.1.3 maŋe memaŋa dwoa</p>	<p>Ta-kukua na jege chega ka wone ye ka bere swa to.</p> <p>Memaŋe: a) de ye takukua mo b) de tɛ chega c) de bere swa d) de kuri seigi mo etc</p> <p>Memaŋa dwoa de ya na tɛ kolo to: (i) Memaŋa na bera nonkwolim to: - Wiiru we, o kore gɛɛre mo se o ba kore chwo-doro. (ii) Memaŋa na bera bampeno to: - Bampeno tu mo di na-kadega nayela. (iii) Memaŋa na bere banegero to: - Ba ba yage kukula yiga ne, ye ba gwoona ka veiŋa. (iv) Memaŋa na bere zula to: - Bu jaane o di mo se o ba jaane o tea.</p>	<p>Bereno:</p> <p>pa memaŋe dedwe, o daare o woli bia se ba yɛ de wone.</p> <p>pa memaŋa dede o daare o woli bia se ba ta maŋa kalo ba na tɛ ya to.</p> <p>bane memaŋa nyenyego de bia bam nenɛɛne ko na woe berem kugu kom ne tei to.</p> <p>woli bia se ba pa memaŋa na bere wonnu tento to: (i) nonkwolim (ii) bampeno (iii) banegero (iv) zula etc.</p>	<p>Bia popone memaŋa yalei ye ba daare ba ta maŋa kalo ba maŋa memaŋa yam konto to.</p> <p>Bia popone memaŋa yalei ye ba daare ba bere swa yalo na woe ya wone to.</p> <p>Bia popone memaŋa yalei yalei na bere non-kwolim de banegero to.</p>

POPƆR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
<p>POPƆR-BALAŊA 2</p> <p>KAANEM ƆŊA</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p>			
	<p>4.1.4 ta memaŋa nyɔɔre.</p>	<p>Ya wola/nyɛɛre</p> <ul style="list-style-type: none"> - se de gwoni ta-dedɔro kukuanu - pa se taane ywomma - pa se dé zamese swa - se nɔɔno zae o keim - se nɔɔno na zula - ya te chega etc. 	<p>Bereno bane memaŋa wola dedaane bia.</p>	<p>Bia popone memaŋa wola yanu.</p>
	<p>4.2.1 ta kaanem Ɔŋa na ye kolo to.</p>	<p>Kaanem ye dé nabaara wɛ wara mo de ba boboŋa na ye tei de wɛ, tangɔna de chira to.</p>	<p>Bereno ke kaanem se bia cheigi Ɔŋa kam se ba laam bane Ɔŋa kam na te kolo to.</p>	<p>Bia bane kaanem Ɔŋa nyɔɔre se ko maŋe de lelei wonnu na vei tei to.</p>
	<p>4.2.2 ta mɛ selo kaanem Ɔŋa na te to.</p>	<p>Mɛ selo kaanem Ɔŋa na te to:</p> <ul style="list-style-type: none"> - kadiri ne - bu-lore ne - lua ne - wolɔnno zarem ne - ye-bubuga maŋa ne - kura ne etc. 	<p>Bereno bane de bia mɛ selo na maŋe kaanem Ɔŋa to.</p>	
<p>4.2.3 ta kaanem nyɔɔre.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - ka bere nɔɔna boŋem na mae tei to mo - ka pa se nɔɔna bam jege teena we wɛ, chira, de tangɔna wo yage ba - ko ye maŋa nɔɔna na bere ye ba zamese wonnu to mo 	<p>Bereno woli bia se ba bane kaanem Ɔŋa nyɔɔre de de kikio.</p>		

POPƆR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
<p>POPƆR-BALAŊA 3 LUA KEIM DE DE NYƆRE</p>	<p>Bu wom wó wane o: 4.3.1 ta wonnu teto na bere kolo ɲwaane ba na ke lwi ba daa kam ne to.</p> <p>4.3.2 maɲe faɲa lwi keim de lelei lwi keim na vei tei to.</p> <p>4.3.3 Maɲe o nabaara na pae toone ye kolo to.</p> <p>4.3.4 Maɲe toona dwoa.</p>	<p>Ba jege teena we ɲwea wora churu ne, ko ye zula mo ko ye chulu kikio mo ko ye fefeo woɲo mo.</p> <p>Faɲa lwi keim de lelei lwi keim.</p> <p>Nabiinu chiru churu veɲa</p> <p>We toone de chane toone</p>	<p>Pa bia bwɛ ba ni kolo ɲwaane ba na ke lwi to.</p> <p>Bereno tɔge bia yiga se ba bwɛ faɲa lwi keim de lelei lwi keim na sere daane tei to.</p> <p>Ke bia gurupa ne se ba bwɛ toone na ye kolo to, ye ba laam gwaare daane ba ke bana.</p> <p>Bereno naa, nɔɔno na yei lwi wonnu to bwɛ de bia toona dwoa.</p>	<p>Bia jeini gurupa ne ba bwɛ wonnu tei na bere kolo ɲwaane ba na ke lwi to.</p> <p>Ba maɲe se ko bere ba se keim dem naa, ba wó sɛ.</p> <p>Bia mage nikantɔɔ faɲa lwi keim de lelei lwi keim baɲa ne.</p> <p>Bia popone we toona dwoa yalei ba na ba di lwi sem konto to. Bia popone chane toona dwoa yalei ba na di lwi sem konto to.</p>
<p>POPƆR-BALAŊA 4 WONNU JWONJIM</p>	<p>4.4.1 ta wonnu jwoNim natɔgese silei Ghana ne ye o pa maana.</p> <p>4.4.2 ta nabaara wonnu jwonjim natɔkka.</p> <p>4.4.3 Ta ban a pɔɔre to wonnu tei se ko tɔge PNDC Law 111, ko kaɲe dedaane nɔɔno wom na tege ye o wó popone o boboɲa o tiɲi wonnu pɔɔrem seeni, ye bat a maɲe law kom de nabaara wonnu jwonjim na sere daane tei to.</p>	<p>Ba na yeini ba kwei to wonnu de o feen totoŋa o deem na toɲe to, ba pa wolo na jege se ojwonji te to. Ghana ne dé jége wonnu jwonjim na tɔge kwo-dwi de Nu-dwi to.</p> <p>Wowo wom na jege se o jwonji wonnu tem to. Nabaara wonnu jwonjim lane de te chane.</p> <p>PNDC Law lane de ko chane.</p>	<p>Bereno tɔge bia yiga se á ke bana wonnu jwonjim baɲa ne. Bereno woli bia se ba lore wonnu jwonjim na tɔge kwojeNa de Nu jeɲa tei to. Bereno tɔge bia yiga se ba bwɛ ba ni wolo wom na maɲe se o jwonji wonnu tem to. Bereno bane de bia nabaara wonnu jwonjim lane de te chana.</p> <p>Bereno tɔge bia yiga se ba ke bana PNDC Law 111 baɲa ne.</p>	<p>Bia jeini gurupa ne ba bwɛ wonnu jwonjim natɔgese selei sem.</p> <p>Bia jeini gurupa ne ba popone wonnu jwonjim lana de te chana, se ba laam gwaare daane ba ke bana.</p> <p>Bia mage nikantɔɔ taane dento baɲa ne: "PNDC Law 111 gare nabaara wonnu jwonjim natɔkka". "Na Sɛ taane dem naa n wó sɛ?"</p>

POPƆR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
<p>POPƆR-BALAŊA 5</p> <p>CHANA YALO NA WORA ŊWEA NE LELEI TO/ LELEI ŊWEA SEINA</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>4.5.1 ta chana yalo na wora Ŋwea ne lelei to.</p> <p>4.5.2 ta wonnu telo na jaane chana yanto te tui de ya daanem to.</p> <p>4.5.3 ta wonnu telo na wó wane te sɔre chana yam to.</p>	<p>Chana yalo na wora Ŋwea ne lelei to:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Verem - Liri-yɔɔro kweem - Bu-balwa baara tolem - Liri de jwona - Ka ja bu ka yeigi - Sa-nyɔɔɔ - Bebara/sawe - Ka-ziim etc. <p>Wonnu telo na jaane chana te tui to: Maana:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Yiniga - Feila totoŋa tera - Tiina ba ni ba bia baŋa ne - Bia lage se ba ke ba ni - Yu-dwoŋo gana etc. <p>Wonnu na wó wane te sɔre chana yam to:</p> <ul style="list-style-type: none"> - tiina ta nia ba bia baŋa ne lanyerane - sikuuli veiŋa - Bia leini non-ŋona kikeeru 	<p>Woli bia se ba ta chana yalo na wora ba dɛ sem ne to.</p> <p>Bereno woli bia se ba bane wonnu telo na jaane chana yam te tui to ba gurupa ne.</p> <p>Bereno bane de bia wonnu telo na wo wane te sɔre chana yam to.</p>	<p>Bia bane lelei chana yalo na wora to ba gurupa ne.</p> <p>Bia ta ba na bane ba na wonnu telo na jaane chana yam te tui to.</p> <p><u>Gurupi Totoŋa:</u> Gurupi maama kuri chane dedwe ba ta wonnu telo na jaane chane dem te tui to, de chane dem na jege lorem delo to de wonnu na wo sɔre chane dem to.</p>

POPƆR-BALAŊA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOŊA	BIA TOTOŊA
<p>POPƆR-BALAŊA 6</p> <p>KADIRIJEIŊA DE DE CHƆGEM</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>4.6.1 ta kadiri de de nyɔɔre na ye kolo to.</p> <p>4.6.2 ta kadiri dwoa.</p> <p>4.6.3 ta wonnu telo ba na nia ba maa kura kaane/baro.</p> <p>4.6.4 ta wonnu tena na chɔge kadiri to.</p>	<p>KADIRI: ye baaro de kaane na tu daane ne kaane de baro ye ba tiina yei ko ni ne ye kadiri kikeeru ke to mo.</p> <p><u>Kadiri nyɔɔre:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - bu – lore - kaane de o baro sarepeiga - kamunim - ka woli daane - ka kwogili daane etc. <p><u>Kadiri Dwoa</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - Nabaara kadiri - Kɔɔte kadiri - Krista bia Kadiri - Malam tiina Kadiri <p>Wonnu tem ba na maa kura kaane/baro to:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ko tu bena na mae tei to - wo na tɔge wonnu telo to - kotu dwi - ko tu tɔge wɛ-chwoŋa ko mo - ko tu totoŋ-ne etc. <p><u>Wonnu na chɔge kadiri to:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - Kaane/baro wo wo de da boboŋe - Ba wo bege ba yi kadiri/banzore - Yiniga - Wɛ-chwei yera yera - ŋweene - Cherem - Kadega/badega - Tolem - Banegero etc. 	<p>Bereno tɔge bia yiga se ba ta kadiri na ye kolo to ba kateiri dem ne.</p> <p>Bereno tɔge bia yiga se ba ta kadiri dwoa ba kateiri dem ne.</p> <p>Bereno tɔge bia yiga se ba bane wonnu telo ba na maa kuri kaane/baro to.</p> <p>Bereno bane de bia wonnu telo na chɔge kadiri/banzore to.</p>	<p>Bia ke kwɛɛra na bere kadiri kiki to.</p> <p>Bia popone nabaara kadiri dwoa maana yanu ba daa kam ne.</p> <p>Bia bane ba gurupa ne wonnu tenu tenu ba na mae ba kuri kaane/baro.</p> <p>Bia popone wonnu teredo na wó woli se kadiri zege chekke to.</p>

POPOR-BALAJA	BEREM TEENA	BEREM DEM KUGU	BEREM DE ZAMESEM TOTOJA	BIA TOTOJA
<p>POPOR-BALAJA 7</p> <p>POPONEM LARA (SEINA TAANE)</p>	<p>Bu wom wó wane o:</p> <p>4.7.1 ta taane delo na ye seina taane to.</p>	<p><u>Seina Taane Wonnu:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - De popone de ke popore-kukwi ne mo. - De ba kwei botarebia dede - Poponno wom popone o na lage tei to mo. - De jege taane diira dwoa dwoa - Poponem dem yeini de woe ton-zwe dem tetare ne mo. - Tapuni maama bibeira yeini ka bobo de leta kamunu mo. 	<p>Bereno ja seina taane, kwæra de sensole-dedɔro tonno o ja o ba kelase.</p> <p>Bereno ke bia gurupa ne o daare o pa ba tonno teto teto tem se ba ni ba ta te na sere daane tei to.</p> <p>Bereno woli bia se ba bane seina Taana wonnu tem na woe berem dem kugu ne to.</p>	<p>Bia ta seina Taane wonnu tena.</p>

TAYUM NA MAŊE DE TAPANA POPONEM

YEZURA DE WUDI-LAAO DIM:

TAYUM: 1- Na na nwoŋi me to
Doa
Bwi
Chwaro
Pɔmpɛ
Na-dura

2- Na na jege wolim delo ko pae nabiinu de kateiri to.

3- Siu de yezura

WƐCHWOŊA, KEIM-LAARO DE LELEI ƆWEA CHWEI

TAYUM: 1- Budonno Liri kweem ɔɔɔ ɔɔɔ – kolo na jaane keim dem ko tui to
- Keim dem na jaane chɔgem delo de tui to.
- Kolo na wó che keim dem to.

2- Yezura de sam kwɛɛm

3- Busankam pwoli pujara – Kolo na tei to

- Keim dem na jaane chɔgem delo de tui to
- Kolo na wó che keim dem to.

4- Nɔn-doa bu-kweem

5- Chɔgem – na, vio, tega, dé zoorem jei.

6- Teeni jeirim de de gwonim

7- Wudiu chɔnem

8- Aksedɛnte; mwoto, pempale bara, na-bworo, mini, sɔŋɔ ne, etc.

9- Choom se te ye chɔge; wudiu, na, tega, kago-vara etc.

10- Budonno gar-zoorem lelei, ba ni taane etc.

11- Mwobal-fwooni-de wolim de de chɔgem

12- Vidio, Tiivia, Kɔmpiuta etc- wola de te chɔgem